

GKR Središnji odjel

949.75

HAUPTMAN

r

ZZ

*

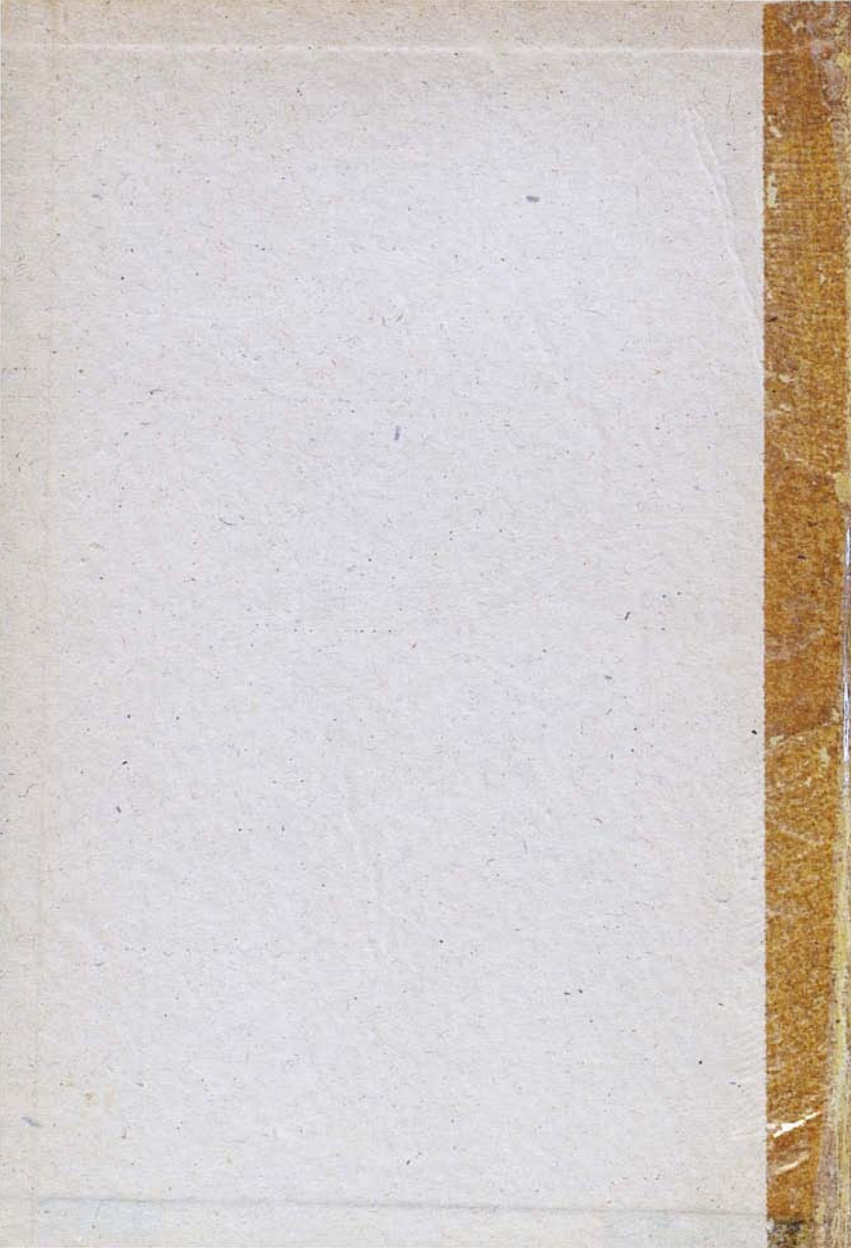
C19157

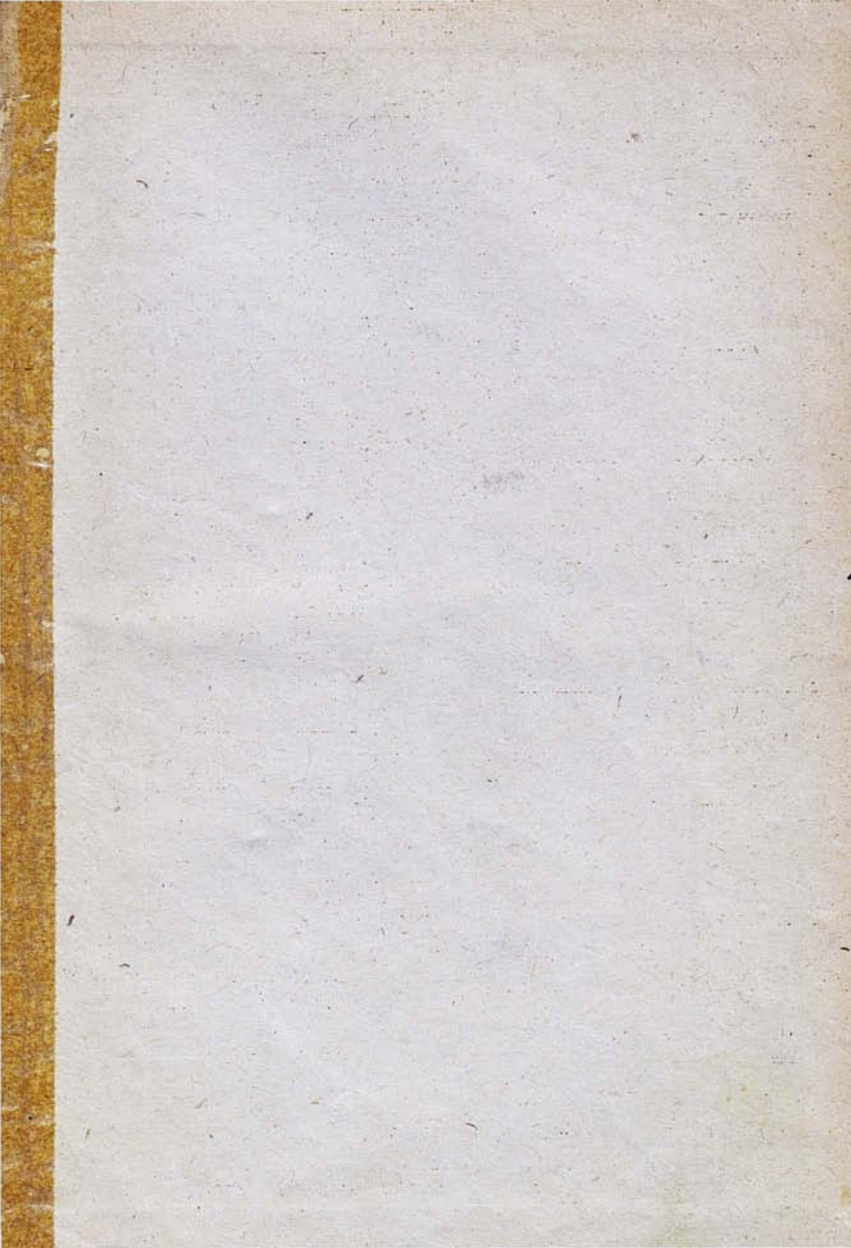

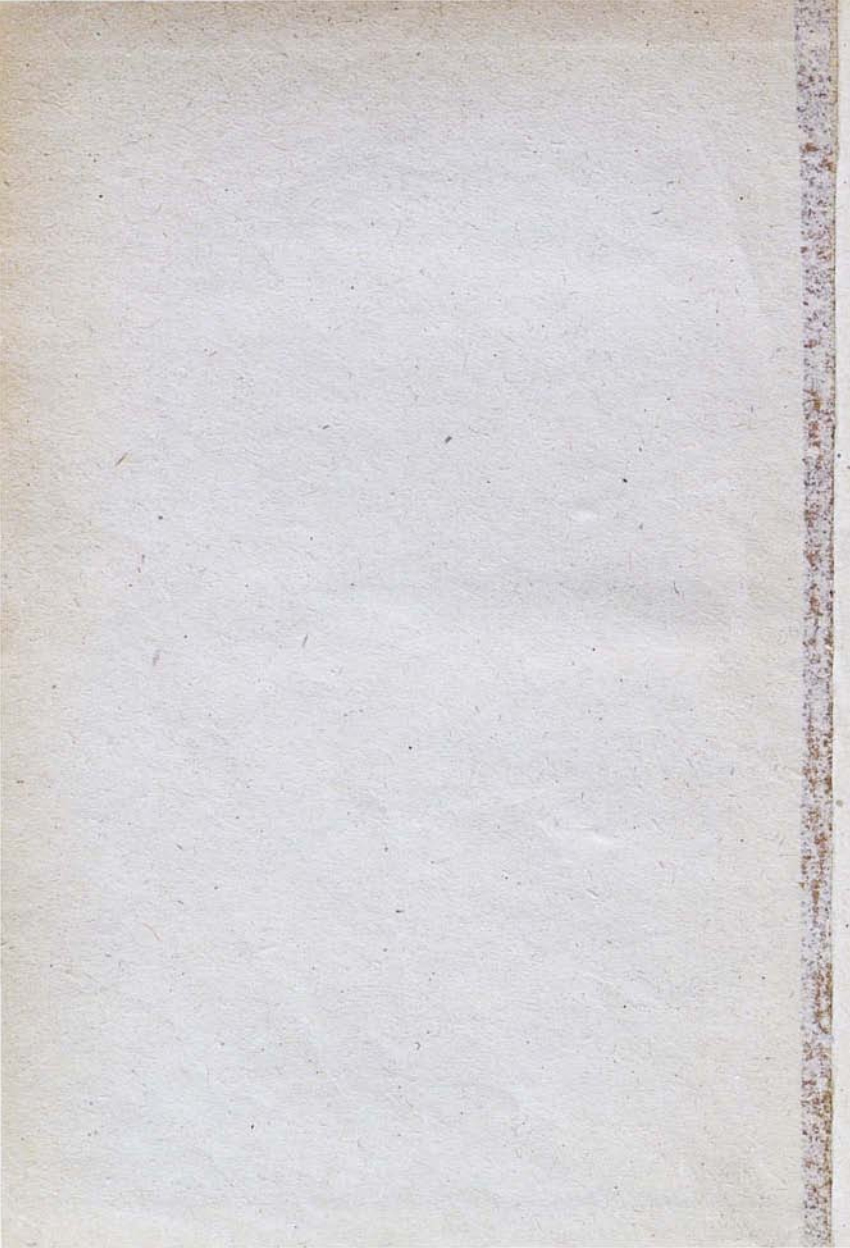
GRADSKA BIBLIOTEKA - RIJE

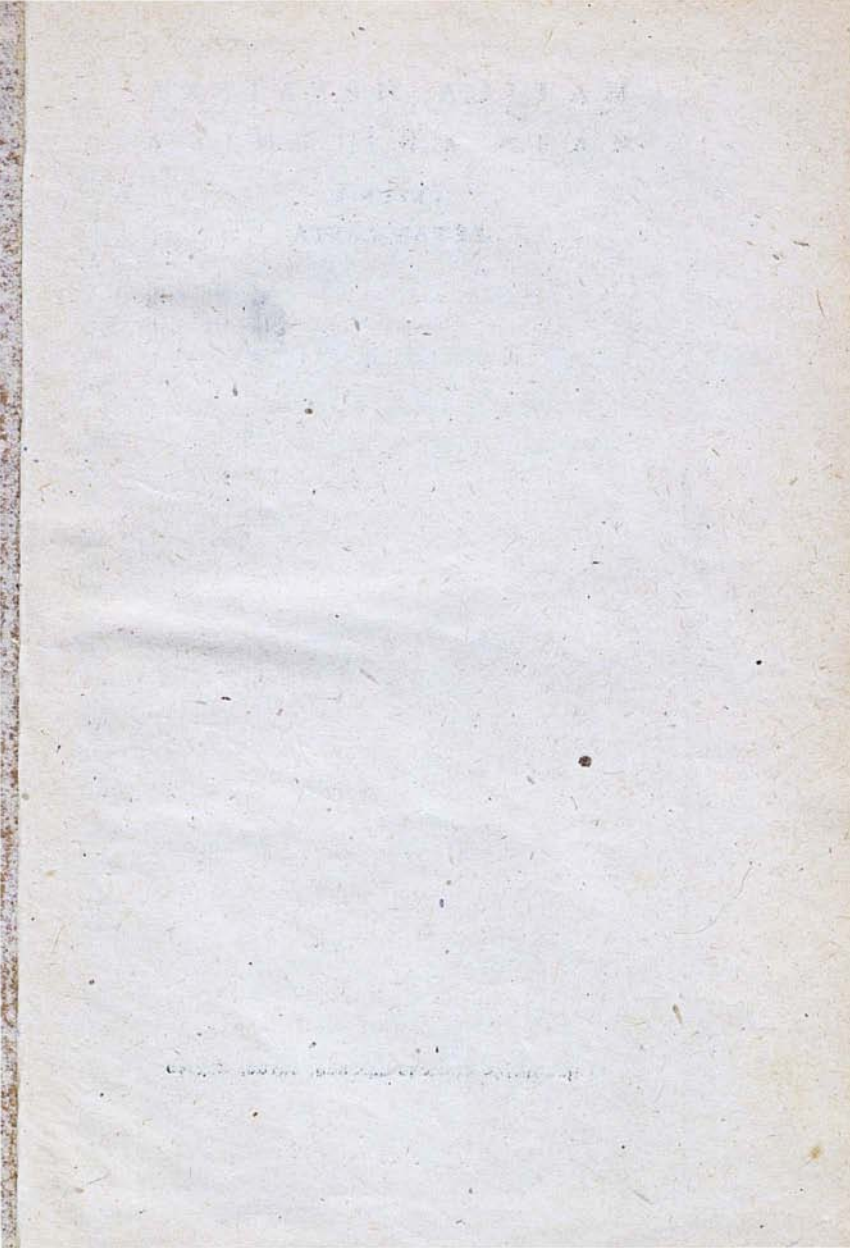
HAUPTMANN
RIJEKA

MH

MATICA HRVATSKA
MALA KNJIŽNICA

UREDNIK

PETAR LASTA

FERDO HAUPTMANN

7 Nos

Pr. 18

RIJEKA

OD RIMSKE TARSATIKE
DO HRVATSKO-UGARSKE
NAGODBE

1951

MATICA HRVATSKA

ZAGREB

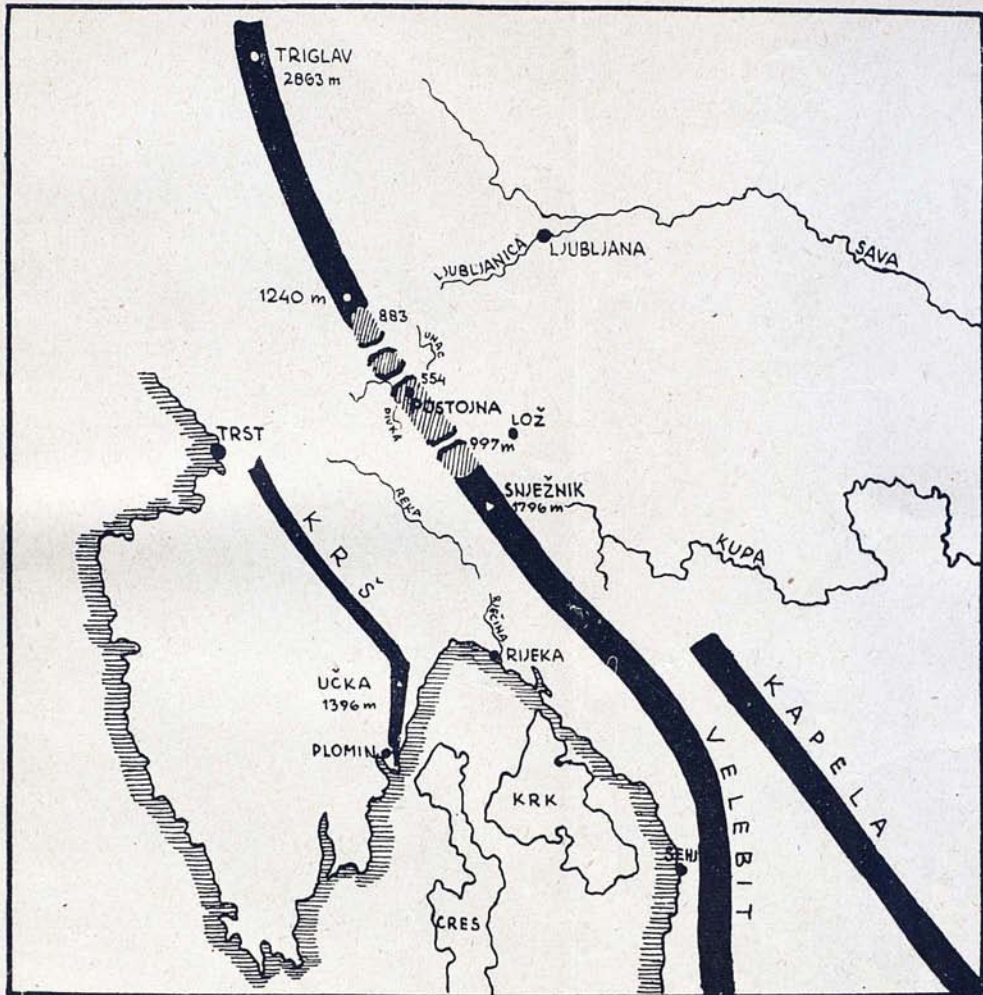
11/1

GRADSKA KNJIŽNICA RIJeka
BIBLIOTEKA
KOD

ID
4380

949.75
~~1958~~
HAUPTMAN
P O N I S I N O

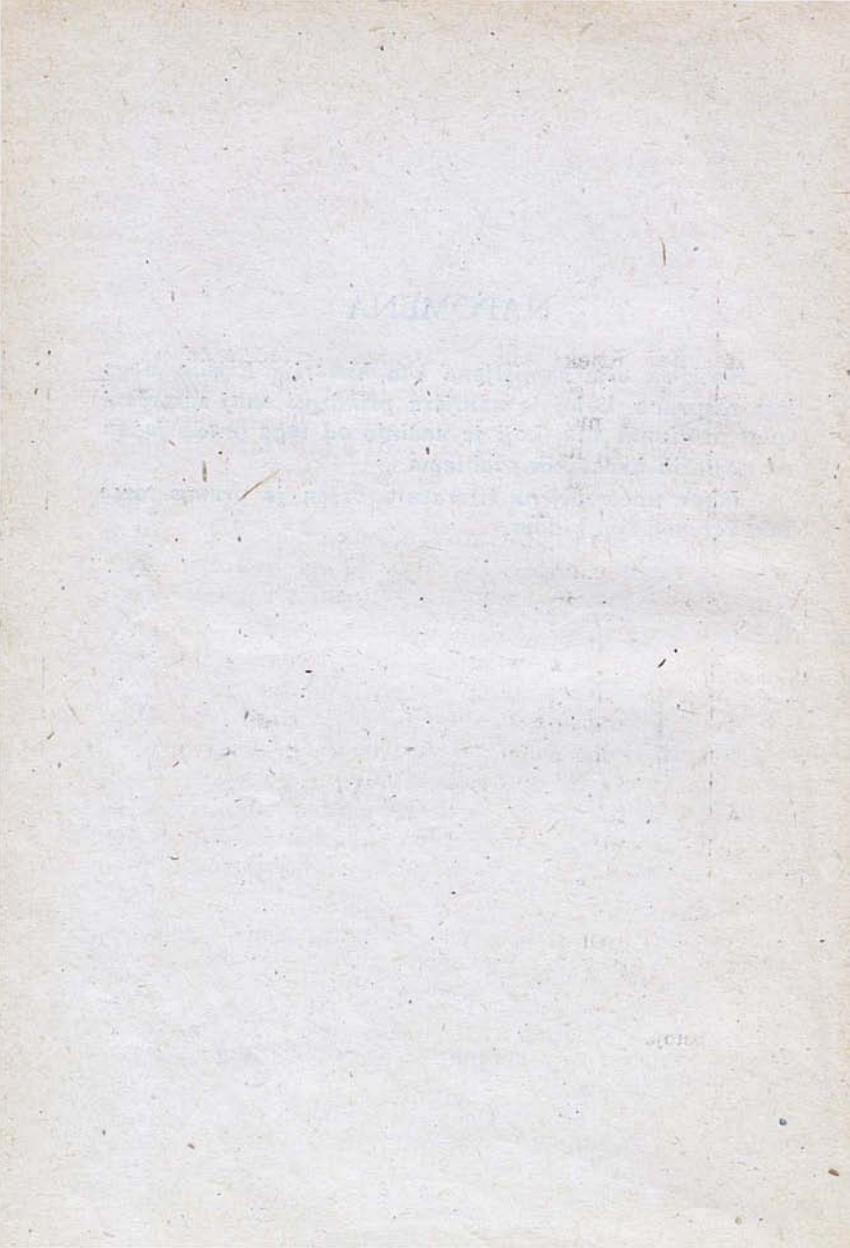
 GKR	
Gradska knjižnica Rijeka	
INV.BR.	019157
UDK	949.75
SIGNATURA	HAUPTMAN 77 949.75
ID.BR.	43102

NAPOMENA

Knjižica nije zamišljena kao historija Rijeke, nego kao rasprava, kojoj je namjera prikazati onaj zamršeni splet protivnih sila, koji je načinio od toga grada jedan od najtežih hrvatskih problema.

Izbor upotrebene literature vršen je prema tome također pod tim vidom.

UVOD

Razvitak Rijeke bio je presudno određen reljefom njezina zaleđa.¹ Tektonske sile nisu probile vrata panonskoj nizini na more tamo gdje je razdaljina najkraća (Kupa-Kvarner), nego na prijelazu Julijskih Alpa u Dinaride, gdje je zid najniži. Tu se otvaraju Postojnska vrata sa tri prijelaza: Hrušica, Pivka-Unac i Stare Ogljenice, koji već od pradavnih vremena upućuju promet iz Srednjega Podunavlja u — Trst. Drugi je smjer srednjovjekovne trgovine zaobilazio Rijeku s istoka. Panonsko-dalmatinski je naime promet s jednim od svojih najvažnijih puteva polazio preko Zagreba-Dubovca-Tounja-Modruša u — Senj.²

Tako Rijeka leži u mrtvom kutu, između tih dviju magistrala.³ Njeno zaleđe, Gorski kotar, još dugo se u historiji ne javlja. To je neprohodni kraj, prašuma, u koji ljudska noga tek korak po korak ulazi s rubova. Čak su ga Rimljani morali zaobići svojom cestom iz preteče Rijeke, Tarsatike, preko Senja u Sisak. U skladu s time

¹ vidi kartu

² Huszti D: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok közép-korban. A Romai magyar történeti intézet kiadványai (1941.) str. 98. i d.; Tkalčić I: O staroj zagrebačkoj trgovini. Rad Jugoslavenske akademije 176 (1909.) str. 194.—195.

³ Postojala je doduše i veza Rijeke preko Grobnika—Skrada—Broda—Dubovca sa Zagrebom, ali ta nije bila od osobita značenja.

prve darovnice, koje se tiču ovoga kraja, obuhvaćaju samo župe Vinodol i Modruš. A tek njihovi posjednici, knezovi krčki, s krajnjih rubova postepeno prodiru u ovo nenaseljeno područje.

Za svako naselje treba tek dovlučiti koloniste: uz Hrvate sa sjevera Slovence, preko Like vlaške pastire, a sela su samo malene oaze u šumama, koja međutim djelomično propadaju u doba turskih provala. Tako na pr. Lič ostaje dvjesto godina pust, iako je na domak Vinodola.⁴

Makoliko se Kupa svojim gornjim tokom uklesala sa sjeverne strane duboko u tu gorsku pregradu, koja priječi pristup moru, ipak još dugo nije uspjelo provesti kroz njene prašume ceste većeg značenja. Privredne snage sjeveroistoka tako su slabe da dugo ne moraju tražiti vezu na more.

Zato Rijeka gleda kroz vjekove kudikamo jače na drugu stranu. Tu se provlači kraški koridor između alpsko-dinarske pregrade s jedne strane i ruba istarskog Krša s druge. Tim koridorom vodi put s mora na Rijeku, odavde preko Starih Ogljenica na Lož ili Pivkom, Uncem na Ljubljansko polje.

A tek kad ojača privreda u zaleđu, prokrčit će sebi najkraći put na Rijeku.

⁴ Laszowski E: Gorski kotar i Vinodol (1923.) str. 60 i d.

OD TARSATIKE DO RIJEKE

Međa je rimske Italije prema Dalmaciji od Oktavijanova vremena bila rijeka Raša, oslonjena o prirodnu granicu obalnog gorja, koje od Učke preko Sisola pada na Plominski kanal. Od drugog stoljeća dalje počinju međutim strana plemena nadirati na teritorij imperija, pokušavajući iz Podunavlja prokrčiti sebi put u Furlansku. Obrana se Furlanske u smjeru Podunavlja može osloniti na lanac Julijskih Alpa do Snježnika, a ispred ovoga lanca od Karavanki do Trbovlja ispriječila se nova pregrada, koja samo na nekoliko mjesta dopušta prijelaz u Ljubljansko polje. Ova vanjska pregrada stoga prirodno upotpunjuje obranu na Kršu. Kako bi se osiguralo jedinstveno vojno vodstvo, izuzima se poslije markomanskih provala ljubljanska kotlina iz sastava Gornje Panonije, kamo je dotle pripadala, te priključuje Italiji. Pod Dioklecijanom se obrana još usavršava izgradnjom sistema utvrda na sjevernom rubu alpskog lanca, koji štiti prijelaze kod Hrušice, Postojne i Starih Ogljenica. Kako se ispred tog lanca sve ceste stječu u dobro utvrđenoj Emoni (Ljubljani), to je Furlanska sada osigurana od provala iz Podunavlja jednom gigantskom tvrđavom: prva linija — gorska pregrada od Karavanki do Trbovlja — brani pristup u dolinu Save kod Ljubljane, sam grad dalje približavanje alpskom lancu, a po-

tonji opet prilaz tršćanskom zalivu. Tu se konačno nalazi još pored Trsta i glavno uporište, Akvileja .

U sklopu tih vojnih reforma prenosi se granica s Raše na Rječinu, kako bi se zatvorila rupa između mora i Snježnika. Duž te nove granice podiže se obrambeni zid, koji je vodio iz Snježničkog masiva, od Prezida, najkraćim putem na jug do ušća Rječine.¹ Tu nastade vjerojatno još u vrijeme rimskog osvajanja naselje po imenu Tarsatika, stanica na kraju jedne dionice ceste, kojom su rimske legije kretale iz Italije u Panoniju. Zahvaljujući svome pogodnom položaju na tako prometnoj cesti, naselje se brzo razvijalo, trgujući s produktima zaleđa. A to je obuhvatalo i zapadnu obalu Kvarnera, jer je cesta iz Pule preko Plomina negdje u blizini Tarsatike izbijala na glavni drum. Tako je ubrzo naselje postalo municipij, a izgradnjom obrambenog pojasa i čeno osiguranje za cestu prema Trstu — Akvileji kao i za onu prema Plominu.

Dvjesto je godina uglavnom Kvarner još uživao blagodat mira. Cvala je trgovina, rasli su gradovi, štaviše iznikla su između Tarsatike i Senja te prema Plominu još nova naselja, kojih u rano carsko doba nije bilo, a sama se Tarsatika dovinula do takva položaja i značenja, da je njeno ime prešlo na čitav obalni pojas: Liburnia Tarsaticensis — Trsatska Liburnija.² I dok je zaleđe već davno stradavalo od provala germanskih, avarskih i slavenskih plemena, ovaj je kutić živio u relativnom miru, jer nije bio u smjeru prodiranja plemena koja su se iz Panonije preko Hrušice probijala u Italiju žudeći za blagom svjetske prijestolnice. Ali se

¹ Hauptmann L: Krain: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4 (1929.) str. 234. i d.

² Benussi B: Tharsatica. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria XXXIII. (1921.) str. 160 i d.

proboj obrambene linije vremenom ipak morao odraziti i na jugu. Bizant je doduše polovinom VI. stoljeća opet uspostavio smalaksali imperij od Dalmacije preko Istre sve do Italije, ali je bio preslab da trajno začepi kranjska vrata. Zato krajem istoga stoljeća mora skratiti obrambenu liniju Italije prema istoku, povlačeći je na unutrašnji Krš. Tako se i granica Istre pomakla sa Rječine natrag na prirodni bedem Planik-Učka-Sisol.³ Tarsatika se sada našla izvan linije, ali je ipak u izvjesnoj mjeri uživala zaštitu Bizanta, koji je pomoću flote vladao morem. Ali je bio preslab da svoju kontrolu protegne i na zaleđe. Stoga u taj slabo kontrolirani prostor već od kraja VI. stoljeća nadiru Slaveni vjerojatno duž starih rimskih cesta iz Panonije i Dalmacije. Gradovi uz obalu redom padoše u njihove ruke. Tako i Tarsatika postade hrvatska.

To je period u kojem prema Kvarneru iz zaleđa ne djelovaše nikakav drugi pritisak, izuzev hrvatski, jer se u zaleđu još nije bila učvrstila trajno ničija vlast. Od Cetine do istarske granice raširila se stoga Dalmatinska Hrvatska, neometana čak ni od Bizanta, koji nije mogao iskoristiti nadmoćnost svoje flote niti posjed Istre da ugrozi mladoj državi slobodu, budući da se sam borio za održanje svoga imperija. Štaviše svaki je bizantski udarac na Kvarner bio uskoro isključen, jer se Bizant morao tući polovinom VIII. stoljeća već i za samu Istru. God. 788. ju je trajno izgubio.

Novi susjed Hrvatske na Kvarneru, Franačka, bijaše sila prvog reda, i to kontinentalna, koja je na svoju jezgru, rimsku Galiju, pripajala redom pleme za plemenom. Polovinom VIII. stoljeća širila se već po Italiji, nekoliko je desetljeća kasnije vidjesmo i

³ ibidem str. 170.

kao gospodara Istre. Kako je na sjeveru nekako u isto vrijeme sebi podvrgla Bavarsku sa njoj podložnom Karantanijom (Koruškom), to je trebalo samo zatvoriti kliješta oko Kranjske pa da zaleđe Kvarnera bude opet u jednoj vlasti. Velevlad od Italije do Turingije i od Galije do Panonije nije dugo oklijevala; u ratovima protiv Avara god. 791.—803. Karlo Veliki proširi granice duž Dunava do Bečke šume, a teritorij od Jadrana do Rabe i Dunava podvrgne kao vazalnu zemlju furlanskom prefektu. God. 828. razbija se furlanska prefektura, i samo Furlanska s Istrom ostaje Italiji.⁴

Odras tih važnih događaja opazio se i na Kvarneru. Kad je Karlo Veliki spremao pohod protiv Avara, osigurao je vojskom Furlansku od eventualnih avarskih provala preko Krša, budući da se jedan avarski tabor nalazio na Ljubljanskom polju. Kad Rimljani u doba Dioklecijanovo stajahu pred istim problemom zaštite istočne granice Italije, začepiše, pored utvrđenja na kranjskim vratima, još i rupu na Jadranu pomoću zida od Prezida do ušća Rječine. A sada upravo ta rupa ostade otvorena, jer granica franačke Istre nije prelazila Plominski rt. Čini se da su to Franci zapazili, jer se god. 799. markgrof furlanski, Erik, pojavljuje u tom kutu Kvarnera, opsjeda Tarsatiku, ali bude tom prilikom ubijen. Poslije toga se o gradu ne čuje više ništa; vjerojatno su Franci osvetili pogibiju svoga vojskovođe razrušenjem Tarsatike.⁵

Poslije toga izvori šute o tom kraju preko stotinu godina. Političko mrtvilo prekida samo pokoja vijest

⁴ Hauptmann L: na sp. mj. str. 341.

⁵ Kobler G: Memorie per la storia della liburnica città di Fiume I (1896.) str. 38 i d.; Gigante S.: Storia del Comune di Fiume (1928.) str. 15.

o Arapima, koji su se god. 842. zaletjeli u Kvarner te spalili Osor, ili o Neretljanima, koji sedamdesetih godina napadaju zapadno-istarske obalne gradove.⁶ Očigledno je obala Kvarnera bila tako opustjela da je nije bilo vrijedno opljačkati. Romansko je stanovništvo u većini slučajeva pred Slavenima pobjeglo na otoke, a sami Slaveni se isprva ne naseliše u gradovima. Tako još polovinom X. stoljeća Konstantin Porfirogenet kod opisa Hrvatske poznaje na obalnom pojasu od Zadra do Pule samo dva grada, Nin i Labin. Centar se hrvatske države nalazio oko Kn'na, Nina i Zadra; tamo su se gomilale i hrvatske župe. No s Krbavskom, Ličkom i Gackom župom dubinska se rasprostranjenost hrvatske države završava, te se dalje samo kao uski pojas vuče prema sjeveru do Kvarnera. Zbivanje na periferiji nije ostavilo traga u ionako dosta mršavim izvorima, tako da se prijelaz na otoke ne može točno slijediti. Svakako se početkom XI. stoljeća pojavljuju već među građanstvom Raba, Krka i Osora slavenska imena (Bjelota, Dobroslav, Vejat, Brzonja); izvan domašaja samoga grada Krka i njegova kaptola lokalni su nazivi većinom slavenski, a unutar njega pomiješani su sa veljotskim narječjem.⁷ Jezik pak i posebno pismo, glagolica, upotrebljavahu se već i u javnopravnim poslovima (t. zv. Baščanska ploča Zvonimirova). Ako na otocima pobjeda slavenstva i nije bila potpuna, nego se do izvjesne mjere stvorila jedna slavensko-romanska simbioza, ipak to na etnički karakter čitava Kvarnera nije mnogo utjecalo. Kopno je odavno bilo slavensko, romanska su se imena gradova

⁶ Susmel E.: Fiume nel medio evo. Le origini del comune (1935.) str. 66.

⁷ Skok P.: Dolazak Slovena na Mediteran (1934.) str. 222. i d., 231.

dijelom uopće izgubila, dijelom u poslavenjenom obliku sačuvala, ali je u takvom slučaju jedino još ime sjećalo na njihovu predslavensku prošlost. Kako prema tome Hrvati ovdje nisu morali stoljećima trošiti svoje sile, kao oni Dalmacije, u borbi za osvajanje inorodnih obalnih gradova, to je etnička kompaktnost teritorija bila mnogo jače izražena. Od cijele istočne obale Jadrana jedino su se na ovom obalnom pojasu gradski statuti izdavali hrvatski i pisali domaćim, glagolskim pismom (Mošćenički, Vinodolski, Kastavski...), a pojam je Hrvatske bio ovdje tako ukorijenjen, da se kraj podno Učke, od Rječine do Plomina, još u XIV. stoljeću naziva »Hrvatska«, ma da je gotovo već tri vijeka bio od nje otkinut.⁸

Političko zatišje, koje je u neku ruku vladalo na Kvarneru od početka IX. stoljeća te omogućilo mirno izgrađivanje hrvatske vlasti u ovom pojasu, približavalo se koncu kad je zaleđe osamdesetih godina suzbilo mađarske provale i organiziralo duž svoje istočne granice zaštitni pojas samih maraka. Iskorištavajući izuzetnost takva položaja, Kranjska se marka god. 1002. oslobodila svake zavisnosti od Koruške, te je bila uzvišena na stepen samostalne marke (Reichsmark); do sredine stoljeća prisajedinila je sebi i susjednu Savinjsku marku, a kad je njen markgrof Ulrik Weimar-Orlamündski oko god. 1060. postao markgrofom još i u Istri, nastala je teritorijalna vlast, koja je dominirala vezama između sjevernog Jadrana i Panonije.⁹ Samo ju je uski obalni pojas Kvarnera dijelio još od mora...

Sukob bijaše neizbježiv, a odigravao se između god. 1064./68. u okviru njemačkoga rata protiv Mađarske, u

⁸ Hauptmann L.: na sp. mj. str. 381.

⁹ ibidem str. 379. i d.

kojemu se markgrof kranjski bacio i na Hrvatsku. Pod takvim je pritiskom obalni pojas Kvarnera razdijeljen: do Rječine ostade hrvatski, a s one strane sve do Plomina pripade kranjsko-istarskom markgrofu. Pomorje, Meranija ili — kako se taj dio još nazivao — Hrvatska, javlja se god. 1152. kao vojvodina, koju drže srodnici Ulrikovi, grofovi Dachauski, poslije njih Andechsi, da konačno prijeđe sve u vlast akvilejskoga patrijarha, koji je usto od god. 1279. bio i markgrof istarski, jer je već mnogo prije dobio i vrhovništvo nad samom Kranjskom.¹⁰

Dvije se zemlje odsada sučeljavahu na Rječini. Već sama granica do izvjesne mjere diže važnost pograničnog teritorija; ali pored toga je oživljavanju kranjsko-istarskog zaleđa odgovaralo i ono na istoku. Krk su doduše Hrvatskoj oteli Mleci, ali se na njemu početkom XII. stoljeća diže rod Frankopana, koji uskoro grabi već i kopno, dobivši Modrušku župu, potom svu obalu od Rječine na jugoistok, župu Vinodol.¹¹ Kako u isto vrijeme Mleci učinše kvarnerske otoke bazom za svoju posredničku trgovinu između istoka i zapada,¹² najednom se u tom jadranskom kutu ukrstiše sile, kojih je djelokrug daleko prelazio lokalne razmjere. Iako arapski geograf Idrizi sredinom XII. stoljeća još ne poznaje naselja na obalnom pojasu između Lovrana i Bakra,¹³ nije moglo dugo potrajati da kraj uz Rječinu opet oživi. S hrvatske strane, na strmom brijegu iznad Rječine, kontinuitet naselja vjerojatno nije bio prekinut od rim-

¹⁰ ibidem str. 384. i d.

¹¹ Kobler na sp. mj. str. 194. i d.

¹² Kretschmayr H.: Geschichte von Venedig I. (1905.) str. 238. i d.

¹³ Hauptmann L.: na sp. mj. str. 383.; Benussi na sp. mj. str. 174.

skih vremena. Od stare Tarsatike sad preuzima ime — Trsat. Ali ni s druge strane vode, na temeljima starog trgovačkog naselja, prave Trsatike, obnova također nije mogla dugo zaostati. Jer i to je krajnji izdanak drugog državnog područja, koje također treba zaštititi, to više, što se odavde otvara put u Meraniju, Istru i na Krš.

Tvrđa, koju kasniji izvori zovu *castrum* ili *palatium*, te je kao takva stoljećima bila sjedište gospodara Rijeke ili njegova namjesnika s posadom, zacijelo je nastala u ovo doba. Nalazila se na uzvisini i to na onom mjestu, gdje se danas nalazi zgrada Tribunala; odavde je nadzirala morsku obalu pred sobom i prijelaz preko Rječine. Ova je opet u ranom srednjem vijeku uticala u more mnogo sjevernije nego danas, i to negdje oko današnjeg sušačko-riječkog mosta. Nije nikakav slučaj da se jedina vrata u gradskome zidu, koja spajaju Rijeku sa zaleđem, nalaze baš blizu tvrđave; razlog je tomu što je gospodar kontrolirao i puteve u unutrašnjost. Činjenica da je sjedište gospodarevo u kasnijem periodu, kad se javlja već grad Rijeka, uklopljeno kao tvrđava u prostor, koji je ionako i sam ograđen zidom, dokazuje da je jednom u prošlosti moralo biti vrijeme, kad se tvrđava mogla pouzdati samo u čvrstoću vlastitih zidova.

U okolišu zamka nastade skromno naselje, u kojemu su bile gospodarske zgrade, i u njemu stanovaše služinčad i upravitelj onog teritorija — kasnije nazvanog »*districtus terrae Fluminis*« — koji je pripadao zamku. U sklopu tog naselja nalazila se i crkvice sv. Vida, čiji se postanak svakako stavlja u XII. ili početak XIII. stoljeća.¹⁴

Odijeljeno od ove najstarije jezgre nastade uz obalu druga naseobina. Pravilnost tlocrta pokazuje da je bila

¹⁴ Kobler na sp. mj. str. 136.

osnovana, vjerojatno od zemljišnoga gospodara, a nije nasumce iznikla. To je naselje, za razliku od gornjeg, vojničkog odnosno feudalnog, pučko, i u njemu se skupljalo pučanstvo, koje su privukli na ovaj žal oživjela trgovina i ribarstvo. Širilo se uz more od crkve sv. Jeronima i samostana augustinaca, što je osnovan najkasnije početkom XIV. stoljeća, do crkve sv. Marije na istočnom dijelu. To je bila glavna crkva naselja i kod nje se nalazilo groblje. A ako su u izvorima XV. stoljeća i na kasnijim slikama¹⁵ obje jezgre opasane već jednim zajedničkim zidom te čine jedan grad,¹⁶ to je ipak spajanje dvaju naselja ostavilo trajnoga traga u duplicitetu imena (S. Vitus-Flumen) i glavnih crkava (sv. Vid — sv. Marija). Starija jezgra, zamak, kao sjedište gospodara cijeloga područja, naturila je svoga zaštitnika čitavom gradu; njena je crkva, sv. Vid, prema tome i službena kroz cijeli srednji vijek i duboko u novi. U njoj se često sastaje na sjednice gradsko vijeće, u njoj namjesnik feudalnog gospodara, kapetan, polaže zakletvu prilikom instalacije.¹⁷ Ali se s druge strane pravi život grada odigrava bliže obali, gdje su se stisle kuća do kuće oko glavnog trga; i dok se u gornjem dijelu grada nalazi dosta slobodna prostora, vrtova i staja, dotle su se bliže obali kuće tako nagomilale, da u početku XV. stoljeća već vrijedi propis, kako se kuće ne smiju graditi u takvoj blizini da jedna drugoj onemogućuje otvaranje prozora¹⁸.

¹⁵ reprodukcije najstarijih slika Rijeke v. u prilogu.

¹⁶ terra Fluminis sancti Viti — s. Vitus terrae Fluminis — St. Veit am Pflaum — Flumen — Rijeka — Fiume.

¹⁷ Kobler na sp. mj. str. 135.

¹⁸ Fest A.: Fiume nel secolo XV. BD III (1913.) str. 57

Glavna crkva ovog napučenog dijela grada postaje prema tome župnom crkvom za čitav grad. Ako baš Slaveni za taj grad nikada ne upotrebljavaju ime zaštitnika, nego samo geografsku oznaku, t. j. ime susjedne rijeke, Rijeka, onda u tom nazivu još odzvanja uspomena na to da glas o naselju na Rječini nije širio u svijet stranac-stražar iz zamka, nego njegov domaći podanik s obale.

PRVI USPON

Mrak, koji zastire početke Rijeke, traje još u XIII. stoljeću; tek potkraj toga vijeka počinju prve vijesti i, makoliko bile oskudne, predočuju već naseobinu, koja je prilično odmakla u svome razvitku. U njoj je živa uvozna i izvozna trgovina, štaviše, ondje se već nalaze strani trgovci, pa Rijeka trgovački već toliko znači da izaziva surevnjivost samih Mletaka.¹

Teritorij, koji je zauzelo to naselje, nije baš velik. Grad se protezao uglavnom u kvadratu, i to između današnjeg Korza i guvernerove palače, horizontalno pak između municipija i bivše Via del fosso. Taj je predio bio sav opasan zidom. Ako Kobler ima pravo da izraz »terra Fluminis« za razliku od »districtus terrae Fluminis« znači obzidani gradski teritorij,² to nam je postojanje gradskih zidova zajamčeno već za početak XIV. stoljeća³. Grad se prije svega razvijao u horizontalnom smjeru paralelno s obalom. Prema slici iz druge polovice XVI. stoljeća⁴ obalna je fronta kuća od zapadnog do istočnog kuta već izgrađena, a u sredini se nalaze grad-

¹ Ljubić Š: Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike III (1872.) str. 429. br. XC /1291, str. 426. br. LXXXVII/ 1291.

² Kobler na sp. mj. II. str. 36.

³ Ljubić na sp. mj. str. 438. br. CVII/1312.

⁴ v. prilog 1.

ska vrata — kasnija sahat-kula — kojima se prilazi k obali. Ulaz s obale proširuje se uskoro u glavni trg oko kojega se nagomilaše kuće, propuštajući cestu prema župnoj crkvi na istok, prema samostanu augustinaca na zapad i konačno uz brijeg prema crkvi sv. Vida i pored zamka dalje na druga gradska vrata, koja vode u riječko zaleđe. Makar je samostan augustinaca sa crkvom sv. Jeronima (kasniji municipij) osnovan, kako se čini, već god. 1315,⁵ ipak se oko njega još u kasnija vremena nalazi dosta nenaseljena teritorija, koji se vuče uz brijeg prema zamku. U izvorima se vrlo često spominju tereni, ograđeni kamenim zidom, t. zv. muralea, zatim vrtovi, štaviše sjeverozapadni se dio grada zbog svoje kamenitosti i pustog svog izgleda naziva u XV. stoljeću »Vranjeva gomila«. Na njegovu se području uopće ne spominju kuće, nego samo staje pa nešto vrtova i livada.⁶ Izgleda prema tome da je samo centar grada, dakle ravni dio uz obalu, bio relativno gusto naseljen, dok je prema uzvisini kao i prema rubovima bilo još dosta slobodna prostora. Svatko tko se bavio trgovinom ili obrtom, nastojao je da bude što bliže obali, da smanji udaljenost između lađe i svoga magazina, uopće da što neposrednije sudjeluje u životu svoga grada koji se odvija tu uz obalu, a ne na brijegu u zamku.

Tom je strujanju bila podvrgnuta i gradska loggia. Bijaše to javna zgrada, gdje zasijedahu suci, gdje se sklapahu ugovori, objavljivahu naredbe i dr. Nalazila se u XV. stoljeću još unutar gradskih zidina na glavnome trgu, ali je već god. 1551. nalazimo bliže prometu, bliže žalu, izvan zidova, a u XVII. se stoljeću još jednom

⁵ Kobler na sp. mj. I str. 94; Fest A: Fiume nel secolo XV. str. 19.

⁶ ibidem str. 55, 56 n. 4

premjestila, i to još bliže obali, lađama, ugovorima i svadama.⁷

Zato konačno u doba najvećeg procvata srednjovjekovne Rijeke, u XV. stoljeću, cijene kućama ne bijahu visoke, nego naprotiv vrlo niske. Isto tako se zemljišta prodavahu katkad u bescijenje — jer je mjesta bilo još dosta na Rijeci. Ali se zato za dućanske prostorije i magazine, što je sve moralo biti blizu luke, plaćala kod najma katkad veća svota, nego što bi iznosila kupovna svota za čitavu kuću.⁸

Uska obala ispred gradskih vrata služila je samo kao lučko područje, a to se doskora već proširilo i na ušće Rječine, kako se može zaključiti iz izvora, koji u XV. stoljeću ovaj dio stalno nazivaju »luka«.⁹ Rječina je tada tekla smjerom današnjeg Mrtvog kanala, ali je more mnogo dublje ulazilo u kopno. Tek postepenim riječnim nanosima ono je uzmicalo, te se tako obalni pojas s južne i istočne strane proširivao.¹⁰ Prostor između Rječine i gradskoga zida bio je sve do svog rta — koji se tim hrvatskim ili i latinskim imenom također već u XV. stoljeću spominje¹¹ — pokriven vinogradima, vrtovima i livadama, koje se protezahu i uzvodno.

⁷ Kobler na sp. mj. II. str. 41.

⁸ Fest na sp. mj. str. 63. i d.

⁹ ibidem str. 78. n. 2: *terrena posita na luchach — ortus positus in Luche — ortus in luchu — muralea magna et ortus in luchu — pratus na luchach*. I za XVI. stoljeće zajamčen je taj naziv u izvorima (Sablich V: *Il distretto fiumano nel secolo XVI*. BD V (1921.) str. 24.).

¹⁰ Kobler na sp. mj. str. 54. i d.; Depoli A.: *Il confine orientale di Fiume e la questione del delta della Fiumara*. BD V. str. 42. i d.

¹¹ *ortus na Erth — ortus positus ad punctam — ortus in loco dicto Erth* (Fest na sp. mj. str. 77. n. 4).

U XVI. stoljeću na mnogobrojnim potocima ovoga područja i uz šamu Rječinu nastadoše mlinovi, do kojih se lađama dovozilo žito. Čitav se jedan predio prozvao prema njima *contrata molendinorum*, t. j. mlinski kraj.¹²

Više je obradive zemlje bilo na zapadnoj strani grada, gdje se duž obale otprilike do današnje tvornice torpeda izmjenjivahu vinogradi s maslinicima, vrtovima i pašnjacima. Pojedini se dijelovi nazivahu: Dolac, Brajda, Cecilina (po crkvi sv. Cecilije), Ponsal, Rečice, Brgud. U zaleđu grada na području Drenove, Škurinja, Podbrega, Plasa, Kozale, Grohova, Rastočine — kako se već sva ta »brda« i »dolci-doli« gradske okolice nazivahu — bilo je pored svega još i oranica.¹³

Jagma je za tim zemljištima bila uvijek prilično velika, jer je grad u prvom redu odavde morao podmirivati svoje potrebe na hrani. Nestalnost je vanjskog dovoza bila na dnevnom redu, te se stoga velika briga posvećivala prirodi s vlastitoga zemljišta. Svaki se građanin trudio da osigura sebi bar mali komad obradive površine; a kako je znatan njen dio već na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće došao u posjed crkava i samostana, to je pojedinac dolazio do nje u većini slučajeva samo zakupom. Ali ni u slučaju potpunog vlasništva građanin nije iskorištavao zemlju na drugi način. Kao trgovac on nije imao ni vremena ni interesa da se bavi poljodjelstvom, nego mu je bilo glavno da svake godine ima stalan prihod u naravi. A taj mu je prema ugovoru pribavljao njegov zakupnik.¹⁴

) Interes za obradivu površinu rastao je pogotovu u vremenima, kad bi otpao iz političkih razloga dovoz

¹² Sablich na sp. mj. str. 24.

¹³ ibidem passim; Fest na sp. mj. str. 80. i d.

¹⁴ živu sliku tog zakupa u XVI. st. daje Sablich na sp. mj. str. 16. i d.

morem ili iz zaleđa, kao što je to bio slučaj na Rijeci u XVI. stoljeću. Provale Turaka umrtviše trgovinu sa zaleđem, a mletačko-austrijski sukobi odrezaše Rijeku još i s mora.¹⁵ Kako je potkraj XV. stoljeća od riječkog teritorija odcijepljen i plodni Podbreg, po Kobleru pojas od Rečica na moru do Grohova,¹⁶ te pripojen kastavskoj gospoštiji, to je u najkritičnijem momentu grad oštao gotovo bez okolice, koja bi ga prehranjivala. Slijede otada stoljetne svađe s Kastvom da bi se to područje povratile. Pribjegavalo se kod toga svim sredstvima, štaviše izgleda da su često i gradsko vijeće i sam kapetan poticali na razne nedozvoljene čine. I nije slučaj da se u istodobnoj kompilaciji gradskih statuta nalaze vrlo stroge odredbe o zaštiti obradive površine: grad namješta čuvaru polja i određuje stroge kazne za štetu, koju učine ljudi ili njihova stoka na tuđem zemljištu. Dopušta se u takvom slučaju čak zapljena tuđe stoke ili njeno ubijanje. Jednako se strogo kažnjava već sam ulazak u tuđe zemljište bez dozvole.¹⁷

Potkraj istog stoljeća javlja se već i o postojanju žitnog magazina u gradu, u koji se skuplja rezerva, kako bi se za slučaj rata ili gladi osigurala prehrana.¹⁸

Prve vijesti koje nam se sačuvaše o Rijeci, već govore o uvozu živeža. Dovož je morem s mletačkoga područja »u Rijeku i Senj« bio očigledno tako jak, da Mleci god. 1282. šalju u Kvarner ratne brodove za zaštitu morskoga prometa, a i da spriječe krijumčarenje. U to

¹⁵ u doba uskočkoga rata Rijeka zbog mletačke blokade obala gladuje (Gigante S.: Fiume nel secolo XVI. BD IV. (1918.) str. 74.).

¹⁶ Kobler na sp. mj. II str. 29. i d.

¹⁷ Sablich na sp. mj. str. 9. i d.; Gigante S.: Fiume nel Quattrocento (1913.) str. 6. i d.; Kobler na sp. mj. II str. 160. i d.

¹⁸ ibidem str. 106.

doba čitavu trgovinu u Senju, a u izvjesnoj mjeri i na Rijeci imali su u svojim rukama mletački trgovci. Uvozili su živež, raznu manufakturnu robu, a izvezili drvo, kože i željezo. Nije dugo potrajalo te izvori već spominju protivštine između Mletaka i Rijeke, gdje Mleci nalazu svojim trgovcima da se uklone s Rijeke te im zabranjuju svako dalje trgovanje s tim gradom, jer Riječane već smatrahu svojim »neprijateljima«.¹⁹

Politički je razvitak Rijeke bio određen vrhovništvom akvilejskog patrijarha koji je taj grad zajedno sa zamcima Kastav, Mošćenice i Veprinac dao u feud svojim vazalima, gospodi Devinskoj. Ti se tako prozvaše po svome glavnom zamku Devinu kod Trsta. Posjed im se protezao odande preko Krša (gospoštije Senožeče, Prem, Gotnik) do Kvarnera, ali se zbog šutnje izvora ne može ustanoviti kada su dobili Rijeku.²⁰ Vazalni ih je odnos vezao uz politiku akvilejskoga patrijarha, a težnja za samostalnošću upućivala na sporazum s njegovim protivnicima. Najjači između njih, grofovi gorički s grofovijom istarskom (Pazin) bili su susjedi devinske Meranije i Krša, a sa goričkim posjedima ugrožavahu i sam centar Devin. Kako je zbog trgovačkog puta, koji je prolazio kroz njihova kraška dobra prema obali, Devina morao biti još i u dobrim odnosima sa Kranjskom, a zbog morske obale paziti još i na Mletke, to se politika te kuće sastojala u stalnom laviranju i mijenjanju gospodara. Sad su privrženici grofova goričkih, te s njima hrle u pomoć Habsburgovcima u borbi protiv Přemysla Otokara II.

¹⁹ ibidem I. str. 252. i d; Ljubić na sp. mj. str. 415. br. XLVII/1282, 428 br. LXXXVII/1291., 429. br. XC/1291.

²⁰ u literaturi se uzima god. 1139., iako za to nema nikakvih podataka (Kobler na sp. mj. I. str. 47., 51.; de Franceschi C.: L'Istria. Note storiche (1879.) str. 434.).

da malo zatim padnu u potpunu nemilost svojih goričkih gospodara.²¹ Usput se čuje o njihovim uskim vezama s Mlecima, gdje posredništvom svojih riječkih činovnika izmoliše zajmove,²² a god. 1334. akvilejski patrijarh, kao da ništa nije bilo, investira Jurja Devinskoga u sve dotadašnje feude, za koje Devinac može tvrditi »da ih ima i posjeduje od svojih predaka«. Ali ovo ga nimalo ne smeta da se već dvije godine kasnije s oružjem u ruci bori protiv svog lenskog gospodara.²³ Jednu je takvu zgodu zacijelo oko god. 1336. bio iskoristio i Bartol, knez Krka, Vinodola i Modruša, da uzme »u zalog« devinsku Rijeku; još trideset godina kasnije prilikom sastavljanja instrumenta o vraćanju grada rječito izbija gorčina, koju je gubitak Rijeke prouzrokovao u devinskoj kući.²⁴ Jer baš ovaj grad bijaše tome rodu vrlo bliz. Na početku XIV. stoljeća u njemu Hugon IV. Devinski već osniva samostan augustinaca, a na kraju toga vijeka Hugon VI., najznatnija ličnost te kuće, sjeća ga se još na samrti jednim darom. Želi usto da ga sahrane »u mome grobu — kako kaže — kod augustinaca u mome gradu sv. Vida«.²⁵

S druge se strane jednoj prolaznoj konjunkturi ima vjerojatno pripasti, ako pulski biskup polovinom XV. stoljeća naglašava svoja lenska prava na kvarnersko područje. Jer kao što su Devinci čas bili pod patrijarhom, čas pod goričkim grofovima, tako nije isključeno da su

²¹ Gigante S.: Storia del Comune di Fiume str. 20.

²² Kobler na sp. mj. III. str. 236/1304, 237/1312.

²³ Gigante: Storia, str. 23.

²⁴ Kobler na sp. mj. III str. 238./1365.

²⁵ god. 1390. — Gigante S.: Regesti e documenti relativi alle famiglie di Duimo e di Walsee. FR XV—XVI (1937.—1938.) str. 56—57.

jednom prilikom oni ili knezovi krčki primili Rijeku i iz ruku pulskoga biskupa.²⁶

Ali se s vremenom pojavljuje još jedna nova sila, teritorijalna država, koju su na sjeveru izgrađivali Habsburgovci. God. 1335. stekoše Korušku i Kranjsku, odakle prodru na Krš, a Kanalskom dolinom iz gornje Podravine u porječje Felle, tako da se na dvije strane približavahu moru. Za Devinca Hugona VI. nije bilo više čekanja; on se poklonio Habsburgu. Uzalud ga izaslanici patrijarhovi opominju »da mora postupiti kao i njegovi prethodnici, naime da primi od akvilejske crkve u feud zamak Devin i Prem sa svim njihovim pripacima i sve što posjeduje u Meraniji ili u Hrvatskoj.« Ovaj ih samo upućuje neka se izravno sporazume s njegovim novim gospodarom.²⁷ Taj opet obasipa častima i feudima svoga vazala diljem svojih zemalja,²⁸ jer u novom prodoru prema moru treba njegovu pomoć i protiv Akvileje i protiv Mletaka, koji u zadnji čas kane zatvoriti izlaz na more osvajanjem Trsta. God. 1369. mletačke lađe pljačkajući obalu habsburškoga saveznika Hugona prodru do Rijeke, koju tom zgodom dijelom spale. Ali je ta epizoda prošla bez težih posljedica za grad, jer se već dvije godine kasnije Hugoñ ponosno naziva gospodarom Rijeke, a nešto kasnije nalazi u tom gradu ljudi, koji mu mogu pozajmiti prilično visoke svote.²⁹

Potpورا, koju Rijeka steče pripajanjem jednoj jačkoj teritorijalnoj vlasti, pojačava se slijedećih godina kad

²⁶ hipotezu o lenskom vrhovništvu pulske crkve na Kvarneru u srednjem vijeku podržava talijanska historiografija, ali ne odgovara činjenicama (Hauptmann L.: Krain, str. 381. i d.).

²⁷ ibidem str. 381. n. 1, 382.; Kobler na sp. mj. III. str. 239./1366; Gigante: Storia, str. 27.

²⁸ ibidem; Gigante: Regesti, str. 10/1377, 13/1385.

²⁹ ibidem str. 8/1371, 16/1390; Kobler na sp. mj. II. str. 20.

prema oporuci Hugona VI. upravu devinskih zemalja preuzimaju srodna mu gospoda Walseeska kao tutori njegovih maloljetnih sinova, a od god. 1399, jer je i zadnji Devinac umro, kao feudalni gospodari.³⁰ Taj je rod u to vrijeme pored grofova Celjskih najjači po posjedu i ugledu u zemljama habsburškoga nadvojvode. Glavninu svojih zemalja ima u gornjoj Austriji, zatim nešto u Štajerskoj, a devinskom baštinom dopro je sada i do mora. Oko god. 1400. izumiru redom sporedne loze toga roda, tako da devinski baštinik Rudolf I. Walsee i njegova braća najednom vladaju čitavim razgranatim posjedom od Aniže do Kvarnera.³¹

Sigurnost, koju pruža ovakva sila, omogućava Rijeci da pod Walseeima izgradi svoje trgovačke veze od Kranjske do južne Italije, te da se u svojim vodama smiono već suprotstavlja mletačkoj konkurenciji, tražeći od njenih lađa, koje prolaze na domak grada, da plate određenu carinu.³² Sam se opet gospodar Reinprecht II. toliko rukovodi isključivo interesima svoje kućne vlasti da sklapa ugovor s Mlecima, kojim izuzima Rijeku iz mletačkog trgovačkog bojkota, upravo u vrijeme kad se njegov vladar, njemački kralj Žigmund žestoko bježe s jadranskom republikom, koja mu je otela Dalmaciju. God. 1431. pod istim okolnostima njegov nasljednik Reinprecht IV. pribavi Rijeci u Mlecima pravi trgovački ugovor.³³ Udajom opet svoje sestre Barbare za Nikolu, kneza krčkoga, pridobije za sebe najjačeg susjeda Rijeke

³⁰ oporuke iz god. 1385. i 1390. — Gigante: Regesti, str. 52/1385, 56/1390.

³¹ Doblinger M.: Die Herren von Walsee. Archiv für österreichische Geschichte 95/1906. str. 388.

³² Ljubić na sp. mj. V. str. 41. br. XLI/1404.

³³ Kobler na sp. mj. II. str. 26. i d.

s hrvatske strane.³⁴ Kad je još od Žigmunda ishodio privilegij visokog sudstva i za svoje posjede na Kršu i Meraniji, bijaše mu put otvoren, da se dovine do položaja državnog kneza.³⁵ No to porodica više nije postigla, jer je izumrla, a svoje je posjede prodala odnosno ostavila novom caru, Habsburgovcu Fridriku III.³⁶

Trista je godina Rijeka bila sastavni dio jednog posjeda, koji je uglavnom tražio smisao opstanka u samome sebi. Potpadanjem pod Habsburgovce bio je taj posjed uvučen u svjetsku politiku. Malo naselje na Kvarneru, koje je s okolicom brojilo tada oko 3.000 stanovnika,³⁷ nije više slušalo naredbe iz Devina, nego je bilo uključeno u čitav habsburški posjed na Jadranu, te u nekoj formi s njime naslonjeno na Kranjsku. Ali se zahvaljujući stoljetnoj zaštiti svog feudalnog gospodara tada već bilo razvilo u grad sa svojim posebnim životom.

Čitav je posjed još za Devinaca bio strogo centraliziran: namjesnik feudalnog gospodara bijaše kapetan u Devinu, a pod njim bijahu kapetani pojedinih manjih jedinica, koji su imali svoja sjedišta u zamcima Senožeče, Prem, Gotnik i Rijeka,³⁸ odakle su kao predstavnici feudalnoga gospodara upravljali podložnim područjem.

³⁴ god. 1428. Doblinger na sp. mj. str. 443.; Gigante: Regesti, str. 82.

³⁵ god. 1434. Hauptmann L. na sp. mj. str. 441. i d.; Doblinger na sp. mj. str. 515.

³⁶ god. 1466/1470. Gigante: Regesti, str. 119/1465, 122/1470; Doblinger na sp. mj. str. 482., 490. i d.

³⁷ Fest na sp. mj. str. 89.

³⁸ kapetan gospoštije kastavske (Kastav, Veprinac, Mošćenice) bijaše po rangu niži; u XV. stolj. tu službu vrše riječki građani (Fest na sp. mj. str. 19.), a u XVI. sam riječki kapetan (Kobler na sp. mj. I. str. 259.).

Zbog slabosti seigneura, akvilejskog patrijarha, već u doba Devinaca njihov kapetan na Rijeci bijaše zapravo vrhovna vlast u upravi i sudstvu, protiv čije se odluke jedino još mogao uložiti priziv na devinskoga kapetana. Niti podčinjavanjem Devinaca Habsburgovcima god. 1366. nije se u tome položaju ništa bitno izmijenilo, jer se Devinač podložio Habsburgovcima izravno, kao zemaljski gospodar, a ne putem staleškoga sabora. Stoga je sačuvao punu, neokrnjenu vlast i dalje na svom teritoriju, a ta je bila tolika da je u XV. stoljeću Walseeac Wolfgang V. — u posjedu i krvnog sudstva — potvrdio svojim riječkim građanima Nikoli i Jakovu Mikolićima plemstvo, koje im je podijelio car, još posebno sa svoje strane kao njihov »prirodni gospodar«. ³⁹

Punoća vlasti, koju je prema tome predstavljao riječki kapetan, sastojala se u vojničkoj, upravnoj i sudskoj funkciji. Moramo zamisliti da je riječki teritorij bio zapravo jedna malena gospoštija pod upravom komandanta pograničnog zamka. Čitava je zemlja vjerojatno u početku bila gospodareva, a on je jedan njen dio dao samostanu augustinaca u puno vlasništvo, nešto dodijelio i naselju, a ostalo prepustio kao feud svojim vazalima ili zadržao za prehranu komandanta — kapetana i njegove posade. ⁴⁰ Sjedište je kapetanovo stalno u zamku, gdje ga okružuje njegova pratnja. S razvitkom gradskih ustanova, on silazi u vrevu blizu obale, vijeća tamo i presuđuje, ali ne napušta zamak kao stalno sjedište, jer

³⁹ Hauptmann L. na sp. mj. str. 442. n. 1; Doblinger na sp. mj. str. 502.; Fest na sp. mj. str. 20.

⁴⁰ god. 1467. car Fridrik III. potvrđuje vazalu Johannesu Zehornu među imim feude na Rijeci i u okolici i to kuće, polja, vrtove, što su Zehornovi preci stekli već u doba Devinaca i Walseeaca (Gigante: Regesti... str. 121/1467, 53/1385, 56/1390; Doblinger na sp. mj. str. 521.).

je taj simbol feudalne vlasti, »palatium domini nostri«, kako se često naziva.⁴¹ Kapetanska mjesta dobivahu većinom niži plemići iz susjedstva, ali su Walseei baš na svoje jadranske posjede često dovodili i vjerne vazale s austrijskih posjeda, kako im ne bi nasljednošću kapetanske službe izmakao jednog dana čitav teritorij.⁴² Dešavalo se doduše da je po nekoliko predstavnika istoga roda vršilo kapetansku službu na Rijeci, ali se ta služba nije nasljeđivala, čak nije uvijek bila niti doživotna.⁴³ Do nje se obično dolazilo zakupom na izvjestan broj godina, a spojeno je bilo s njome uživanje kako naturalnih tako i novčanih podavanja s podređenog teritorija. Počeci moderne uprave, plaćeni službenici, bili su stoga na Rijeci već na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće. Bogatstvo pak prihoda, koje je feudalac ubirao sa tog teritorija, omogućilo mu je da svoj činovnički aparat još dalje izgrađuje. Tako se u isto doba pojavljuju pored zamjenika kapetana⁴⁴ još i prema vrsti daća dva financijska činovnika. P

Jedan je ubirač feudalne daće — esactor collecte magnificij domini — poreza, koji je valjda morao plaćati svaki stanovnik svome feudalnom gospodaru. Iako se ništa pobliže o njemu ne može razabrati iz izvora, ipak već samo ime »gospodarev porez« pokazuje da je to temeljna daća. Činjenica da je za njegovo ubiranje određen zasebni činovnik, kao i to da nekom Šimunu iz Lovrana zbog P

⁴¹ Libri del cancelliere I/1: Cancelliere Antonio di Francesco de Reno (1437.—1444.) ed. Gigante S.: Monumenti di storia fiumana II/1912 str. 193 dd. 1440 IX. 29.

⁴² Doblinger na sp. mj. str. 519. i d.

⁴³ na primjer Raunacheri i Rauberi često su kapetani na Rijeci (Kobler na sp. mj. II str. 132. i d.); Jacobus Raunacher spominje se god. 1453. kao »olim capitaneus terre Fluminis« (Fest na sp. mj. str. 16.).

⁴⁴ ibidem str. 18.

poreskog zaostatka stavljaju na dražbu njegovu kuću na Rijeci,⁴⁵ svjedoči dosta jasno o priličnoj vrijednosti toga prihoda.

Najveći je prihod međutim priticao od carina na uvezenu i izvezenu robu. Uzimala se stopa od dva i po posto, a ubirao ju je carinik — datarius.⁴⁶ Kako su neke tako ubrane svote zabilježene od početka XIV. stoljeća pa dalje u izvorima, može se iz njih zaključivati kakav je bio trgovački promet grada. 2

God. 1304., tek dvadesetak godina poslije prve vijesti o Rijeci, izaslanik Hugona Devinskoga pregovara u Mlecima za zajam od 8.000 lira, koji bi već osigurao prihodima riječkih carina. A osam godina kasnije se u novom ugovoru predaju zajmodavcu za namirenje toga duga odgovarajući prihodi: riječke carine i takse za narednih šest godina.⁴⁷ U skućenim tadašnjim prilikama takvi prihodi ilustriraju novčani i robni promet grada najmanje toliko, koliko u XV. stoljeću brojke o novčanim operacijama pojedinaca, kad na primjer walseeski komornik dobiva godišnje pa sve do svoje smrti na ime penzije svotu od 4.800 lira, i to iz prihoda riječkih carina i posjeda Gotnika, ili kad čujemo da je ubirač riječkih carina, Valentin Jurlinović kod svoje smrti ostao dužan gospodaru 4.200 lira.⁴⁸ 2

Slika o novčanom prometu upotpunjuje se još podacima o zajmovima, koje daju ili uzimaju riječki građani. Jednom zgodom Kvirin Antolinić posuđuje 600 dukata (3.600 lira) Hugonu VI., drugi put se čuje o jednakoj svoti koju opet Riječanin Matija Donadović daje svom wal-

⁴⁵ ibidem str. 18. i d.

⁴⁶ ibidem str. 18., 21.; Gigante: Fiume nel Quattrocento str. 41. i d.; Herkov Z.: Statut grada Rijeke iz godine 1530. (1948.) str. 116.

⁴⁷ v. n. 22.

⁴⁸ Fest na sp. mj. str. 18.; Gigante: Regesti... str. 37/1465.

seeskom gospodaru, da nešto kasnije i on uzima zajam od riječkog vicekapetana.⁴⁹

Svote kojima u XV. stoljeću raspolažu i gospodar i njegov riječki podanik, tako su velike da ih lokalna trgovina nije mogla izbaciti. Potječu iz žive razmjene dobara hrvatsko-slovenskih zemalja i onih uz Jadran, koju posreduje grad na Kvarneru.

Bazu te razmjene čine s jedne strane željezo, pa koža i drvo, a s druge ulje, donekle žito, vino i ostala mediteranska roba. Glavni i najbliži producent željeza u srednjem, a dugo još i u novom vijeku, bijaše Kranjska, specijalno Gorenjska. Odatle se ono prenosilo prema moru preko dva puta: tokom Šoče prema jugu, kojim je putem često išlo i koruško željezo, ili pak preko Škofje Loke — Ljubljane — Vrhnike — Planine — Postojne — Senožeča na Trst i Devin odnosno do Rijeke. Odatle se izvozilo u čitavu Italiju sve do Napulja i Sicilije, ali je baš izvoz željeza s Rijeke pretežno išao u luke papinske države. Prodajom i dopremom kranjskog željeza bavili su se pretežno trgovci iz Ljubljane, Škofje Loke, Kamnika i Kranja, koji su često po željezo polazili i preko Ljubelja u Korušku.⁵⁰ Kako čitav srednji vijek preko Krša na more nije bilo voznih cesta, nego samo staza, to se sva roba prenosila na leđima konja i mula, a siromašniji su je čak nosili i na svojim vlastitim,⁵¹ budući da je najam konja za prosječni put od deset dana bio tako skup da je odgovarao svoti dvomjesečne plaće najvi-

⁴⁹ ibidem str. 16./1390.; Fest na sp. mj. str. 23., 24.

⁵⁰ Müllner A.: Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. I. Krain, Görz und Istrien (1909.) str. 706.; Kobler na sp. mj. II. str. 69; Gigante: Fiume nel Quattrocento str. 103.; Koblar A.: Zgodovina železarstva na Kranjskem (s. d.) str. 11.

⁵¹ Fest A.: Pesca e allevamento nella Fiume medievale. FR VIII (1931.) str. 97.

šeg činovnika grada.⁵² Na tim je putevima bio neprestan promet, jer konj nije mogao nositi više od 2,5—3,5 centi željeza, a računa se da je godišnji izvoz željeza iz Kranjske prema moru u XVI. stoljeću iznosio oko dvjesto tisuća centi. Prema tome se tu kretalo nekoliko hiljada konja i njihovih pratilaca. Čitava su se sela uz ovaj put bavila isključivo prenošom robe.⁵³ Kako se za put iz Rijeke do Ljubljane i natrag računalo u najmanju ruku deset dana,⁵⁴ to je putem bilo i pravih hanova.⁵⁵

Na Rijeci je kranjski trgovac tu robu prodavao tamošnjim trgovcima, koji su je skupljali u stovarišta i odatle dalje izvozili morskim putem. Željezo se često plaćalo u novcu ili je davana protuvrijednost u drugoj robi. Tako se ljubljanski trgovac Voriko pred svjedocima Riječanima Agapitom Diračićem, Ivanom Janjcem (Johannes dictus Jagnac) i Mengulom iz Riminija obavezuje isporučiti tamošnjem trgovcu Nikoli Milkoliću »dobro i žigosano željezo« iz Auerspergovih topionica u naknadu za ulje koje je već primio. Kristofor Sodignida iz Škofje Loke daje za »sedamnaest čabrova, tri vedra i sedam libara ulja« koje mu je prodao na Rijeci trgovac Adam iz Ferma, protuvrijednost u čavlima.⁵⁶

Ulje je bila roba, koja se najviše uvozila na Rijeku i to s morske strane. Zapravo se čitav trgovački procvat Rijeke u XV. stoljeću bazira na trgovini željezom i uljem. Ovo je dolazilo s talijanske obale i nešto iz Dalmacije. Glavna izvozna luka bijaše Fermo na papin-

⁵² Gigante: Fiume nel secolo XVI str. 50.

⁵³ Müllner na sp. mj. str. 708, 715. i d. računa sa 57.000 konjskih tovara godišnje, de Franceschi na sp. mj. str. 259. sa 40.000.

⁵⁴ Gigante: Fiume nel Quattrocento str. 113.

⁵⁵ Müllner na sp. mj. str. 708.

⁵⁶ »ferrum bonum et bullatum de Ospergo« (Libri del cancelliere... str. 110. dd. 1439. IV. 27., 31. dd. 1437. XI. 5.).

skom teritoriju, odakle se mnogi trgovci poslovno preseliše na Rijeku, te tu i ostadoše, kao Ade Antonii de Firmo, Johanes Mattucii de Firmo i dr.⁵⁷ A s druge strane baš su kranjski trgovci većinom svoje željezo na Rijeci mijenjali za ulje.

Trgovina ovim artiklima bijaše tada vrlo unosna, tako da se svatko tko je imao i malo gotovine, bacio na kupnju i preprodaju željeza. Živi interes za ovu trgovinu pokazuju i nadimci kao Georgius terdo xelexo (železo), iz Ljubljane, Petrus cudo xelexo iz Škofje Loke, pa Maria Xelexenicoua i dr.⁵⁸ A spomenuti Voriko iz Ljubljane napustio je čak svoje zvanje krznara te se sav odao trgovanju željezom i uljem, jer mu je to očigledno bilo unosnije.⁵⁹

Važan je bio i uvoz drva na Rijeku; dolazilo je većinom iz šuma susjedne Hrvatske, s područja knezova Frankopanskih, te se preko Bakra dovozilo na Rijeku. Tu se pililo, prerađivalo u daske ili vesla, te prodavalo u Dalmaciju, Italiju, a vesla uglavnom u Mletke.⁶⁰ S tim je u vezi i razvijena brodogradnja na morskoj obali pred gradom, koja je u to doba već u punom zamahu. Podmirivala je u prvom redu potrebe vlastite trgovine, ali je izrađivala lađe i za susjedne gradove. Senjski Uskoci u XVI. stoljeću imadahu isključivo brodove s riječkih

⁵⁷ Fest: Fiume nel secolo XV str. 94.; Gigante: Fiume nel Quattrocento str. 107.

⁵⁸ Libri del cancelliere... str. 82. dd. 1438 VIII. 17, 93. dd. 1438 XII. 19., 112 dd. 1439 V. 8.

⁵⁹ ibidem str. 109 dd. 1439 IV. 26, 110 dd. 1439 IV. 27, 130 dd. 1439 IX. 10, 163 dd. 1440 IV. 28.

⁶⁰ odatle Simon Pilar (ibidem str. 30. dd. 1437 XI. 2, 206 dd. 1441 I. 15); Gigante: Fiume nel Quattrocento str. 105. i d.

brodogradilišta, no prodaja se vršila također u Dalmaciju, pa i u srednju i južnu Italiju.⁶¹

Trgovina drvom, a isto tako i ona kožama dovodi Rijeku u vezu s Hrvatskom. Ova obiluje na obim artiklima, dok Kranjska i Krš trebaju suvišak svoje stoke, bar prema podacima iz XVI. stoljeća, u prvom redu za podmirenje potreba vlastitih rudnika. Zato je izvoz iz Kranjske često pod zabranom, kako bi se spriječilo neprirodno dizanje cijena, te se nakupci u takvim zgodama upućuju čak u Ugarsku.⁶² Rijeka međutim ima razgranatu trgovinu stokom i kožama, bilo sirovim ili strojenim. Pored ljubljanskih dobavljača čuje se o nakupu stoke u Kočevju, Otočcu, o posredovanju riječkog trgovca Adama iz Ferma, da se janjeće kože sa Krka dostave u Čedad.⁶³ Isto tako se u tom gradu pojavljuju zagrebački postolari, a relativno veliki postotak postolara i krznara baš iz hrvatskih krajeva među riječkim stanovništvom nesumnjivo mora biti u vezi s tom trgovinom.⁶⁴ Dolazili su uglavnom preko Zagreba, koji je stoljećima bio jedno od glavnih mjesta u panonsko-jadranskoj trgovačkoj razmjeni.⁶⁵ A da je u XV. stoljeću postojala prilično živa trgovačka razmjena između hrvatske ravnice i primorskih krajeva, razabire se i iz privilegija koji posjedovahu građani zagrebačkoga Griča; prema njemu bili su oslobođeni plaćanja maltarine na robu među ostalim u

⁶¹ ibidem str. 119.

⁶² Müllner na sp. mj. str. 700. i d.

⁶³ Libri del cancelliere... str. 254. dd. 1441 IX. 8, 300 dd. 1443 III. 26, 385 dd. 1444 VII. 15, 247 dd. 1441 VIII. 16.

⁶⁴ ibidem str. 188. dd. 1440 VIII. 22; Fest na sp. mj. str. 91.—92.: postolar Blaž iz Senja, Petar iz Gackog, Juraj iz Otočca, Bartol iz Križevaca; krznar Pavao iz Zagreba i Radoslav iz Krbave.

⁶⁵ Fekete Nagy A.: A magyar-dalmat kereskedelem. Eöt-vös-füzetek VII (1926.) str. 46., 59., 61., 81.

Brodu na Kupi, Vrbovskom, Modrušu, Delnicama, Moravicama, Skradu, Lokvama, Grobniku, Trsatu, Ledenicama i Hreljinu.⁶⁶ A jedan je bar dio tih trgovaca iz Hrvatske navratio i preko granice na Rijeku, kako pokazuje čest dodatak mjesta podrijetla kod imena riječkih stanovnika.

Kože su se sa Rijeke također izvozile u Italiju. Obično su ih talijanski trgovci, koji su dovezli ulje, na povratku uzeli u svoj brod. Tako se spominje slučaj nekog trgovca ser Bonaconte iz Ankone, koji je prodao na Rijeci svoje ulje Nikoli Mikoliću, pa u kompaniji s njime preuzeo za povratak u svoju lađu četiri stotine govedih koža.⁶⁷ Stočna je trgovina bila za Rijeku međutim važna još i radi vlastite prehrane i transporta u zaleđe. Svakodnevno su dolazile i odlazile čitave karavane, koje je trebalo i hraniti. A riječki teritorij nema baš najvažnijega, žita. Postoje stoga stroge odredbe da se žito i povrće doduše smije uvoziti, ali ne i izvoziti. Propisuje se i cjenik ribama te način njihove prodaje: strogo se pazi da se sva uhvaćena riba dopremi isključivo na domaće tržište i da se tu proda po određenoj cijeni svakome bez razlike, kako bi se osigurala normalna prehrana grada te spriječila svaka spekulacija i povišenje cijena.⁶⁸

I cijene jajima su propisane, isto tako i mesu »u želji — kako veli gradsko vijeće god. 1453. — da bi se isključile moguće griješke i skandali, te da bi narod mogao živjeti sve bolje.«⁶⁹ Što se tiče mesa i koža, t. j.

⁶⁶ Poviestni spomenici slob. kr. grada Zagreba, ed. Tkalčić I., t. II (1895.) str. 406. br. 324/1481.

⁶⁷ Libri del cancelliere... str. 408.—409. dd. 1444 XI. 3.

⁶⁸ ibidem str. 218. dd. 1441 II. 24; Fest: Pesca e allevamento... str. 93. i d.

⁶⁹ Libri del cancelliere... str. 169. dd. 1440 V. 16; Fest kao gore, str. 101.

prehrane i izvoza, to je riječki teritorij baš u tom slučaju mogao sam biti producent, a ne samo kupac i posrednik, jer je susjedni Krš pružao dobru ispašu. Tako Riječani uvelike gaje stoku. Čitava stada ovaca i koza tumarahu po pašnjacima riječkog teritorija, ali i u Kastavštini. Oštre i uporne svađe između Kastva i Rijeke za područje Podbréga zacijelo imaju i tu svoj korijen. Obično je posjednik svoje stado predavao na određen broj godina pastiru, te je po isteku roka dijelio prirast upola. Najveći je stočni trgovac Kvirin Spinčić bio rodom Kastavac, koji se međutim naselio na Rijeci. On je gajio na Kršu čitava stada ne samo ovaca i koza, nego i goveda, te je opskrbljivao mesom sve riječke mesare, a prodavao je stoku i u Istru sve do Kopra.

Mnoštvo staja unutar gradskih zidova pokazuje da uzgoj stoke nije bila samo stvar nekolicine. Svaki se bavio njome, već prema svojim mogućnostima, čak crkvene bratovštine, pa trgovci i sitni građani. Samo je građanin hranio svinje, koje su bile povremeno očigledno prava napast u gradu, tako da je gradsko vijeće dozvolilo slobodno ubijanje svake svinje, koja se nađe izvan kuće. Kao trgovina željezom tako je i ova postala pravom zarazom. Tu je sigurna proda, mesa u gradu, kože za izvoz. Čak se riječki krojač Juraj Krastić bacio na uzgoj svinja. Jednom kupuje čitavo krdo za trideset i šest dukata, drugi put za pedeset i sedam. Ali zato i kupci dolaze čak s mletačkog teritorija na Rijeku po svinje.⁷⁰

⁷⁰ ibidem str. 97.—100.; Libri del cancelliere... str. 18. dd. 1437 VII. 29: »... capta fuit pars... quod nulla persona cuiusque conditionis existat, quae teneat aliquem porcum, audeat uel praesumat dimittere extra domum siue curiam. Et quicumque interficere possit omnem et singulum porcum ubicunque inuenerit extra domum siue curiam eius qui dictum tenebit porcum sine aliqua pena. Et qui interfecerit aliquem

Što god bi pojedinac započeo na Rijeci, moralo je gotovo sigurno uspjeti, kolike su mu se mogućnosti pružale. Kao radnik čma pune ruke posla u luci kraj utovara, malo dalje kod gradnje brodova, pa u pilanama i mlinovima uz Rječinu. Ako je nešto prištedio, što kraj maksimiranih cijena glavnih živežnih namirnica nije bilo suviše teško, mogao je s nekolicinom iznajmiti pola broda ili čak čitav, te potražiti sreću u trgovini ili gusarenju. Nije li se htio povjeriti moru, mogao je kod kuće toviti svinje, gajiti stoku, te prodati i meso i kože već u samome gradu; a spretni se trgovac mogao ugurati kao posrednik u razmjenu dobara između jedne i druge obale Jadrana. Trgovalo se svime: željezom, uljem, kožom, drvom i — novcem. Tako Nikola Mikolić daje novac Kvirinu Spinčiću i Valentinu Jurlinoviću za kupovanje stoke, a Johannes Francus čak iz dalekog Konstanza predaje na Rijeci Gašparu iz Škofje Loke trideset i jedan zlatni dukat, da njima trguje tri godine i četiri mjeseca, našto bi se utržak dijelio upola.⁷¹ Trgovci se često udružuju, bilo samo za određeni posao ili i zauvijek. Tako se trajno udružiše trgovci Nikola Mikolić i Adam iz Ferma, a povremeno je na primjer isti Nikola sa spomenutim ser Bonacontom iz Ankone sklopio ugovor o zajedničkoj prodaji četiri stotine govedih koža.

No privredna moć nekolicine, koji su izbili na površinu, nije još bila tako velika, da bi oni uspjeli monopolizirati trgovanje izvjesnom robom. Stalan priliv poduzetnih ljudi iz tuđine, te njihovo naseljavanje na Rijeci u toku čitavog XV. stoljeća pokazuje najbolje da je u tom gradu bilo još dosta zarade za svakoga. Štaviše,

porcum existentem extra domum seu curiam ut supra habere debeat ipsum libere dando tamen Iudicibus partem consuetam.

⁷¹ ibidem str. 300. dd. 1443 III. 26, 208 dd. 1441 I. 20.

pojedinaac je trebao imati samo ribarskih mreža, koje bi davao u najam te za njih ubirao znatne svote.⁷² A načelo, po kojemu se tada prosuđivala vrijednost pojedinca, izražena je u zaključku gradskoga vijeća od god. 1438., kojim prima zlatarskog majstora Martina iz Senja među građane Rijeke »... jer je korisna osoba ovoga grada i valjan čovjek, nadalje, jer je dobro napučiti rečenu Rijeku vrijednim ljudima«.⁷³

Mogućnosti, koje se na Rijeci otvaraju, izazivaju veliki priliv iz tuđine. Česti dodaci mjesta podrijetla imenima doseljenika daju dosta jasnu sliku trgovačkih veza Rijeke. Najveći broj doseljenika potječe iz bliže okolice, i to jednako iz Istre i Krša, kao i iz hrvatskih strana onkraj granice. Kastav, Veprinac, Lovran, Pazin, Pula, Trst spominju se uporedo s Grobnikom, Bakrom, Senjem, Modrušem, Blagajem, Delnicama i t. d. kao rodna mjesta stanovnika Rijeke. Zagreb, Križevci i Požega su također zastupani, pa mnoga dalmatinska mjesta, a s druge strane i Ljubljana, Kranj, Celje. Sa suprotne obale Jadrana najviše se doselilo iz Ferma, Pesara, Ankone, Riminija, ali se nađe i pokojni Firentinac i Milanac uz oveći broj Mlečana.⁷⁴ Kako s kapetanom dolazi i njegova većinom njemačka pratnja, to je na Rijeci stjecište raznih narodnosti.

Temeljni je međutim sloj hrvatski, kako pokazuju već prezimena. U to su doba prezimena bila tek u nastajanju; u izvorima se vrlo često spominje samo ime dotične osobe s dodatkom očeva imena: Vid (sin) pokojnoga Matka, Nikola (sin) pokojnoga Antuna. Katkad već i samo ime pokazuje hrvatski karakter (Matko, Prōdan, Radoslav), a u slučaju doseljenja pomaže mjesto

⁷² Fest: Pesca e allevamento str. 91.

⁷³ Libri del cancelliere... str. 88. dd. 1843. XI. 1.

⁷⁴ Fest: Fiume nel secolo XV. str. 91. i d.

podrijetla. Ali se u isto vrijeme zapaža tendencija za stalnim prezimenima, koja se često prave iz očeva imena, i to redovito s hrvatskim završetkom na — ić. Otprilike jedna trećina svih prezimeņa, koja se spominju u izvorima polovinom XV. stoljeća, nose taj patronimički karakter. Na to se svode hrvatska prezimena kao Vidonić, Mikolić, Jurjević, Blažinić, Benković i mnoga druga. Ali se narodna mašta ne iscrpljuje time, nego često stvara prezimena prema radu ili osobinama pojedinaca, pa mu ih naturuje i kao nadimak. Tako se pojavljuju Simon Pilar, Martin Kožar (Coxar), Juraj Plesač, pa Vid Zlatovlasi (Slatovlassi), Ambroz Starac, Mihajlo Praznovreća (Prasnovrechia), Margarita Ščiparica (Schyparica), Nikola Svetac.⁷⁵ Bujnost i raznovrsnost izraza pokazuje koliko je hrvatstvo bilo ukorijenjeno na Rijeci, da se kraj svih stranih utjecaja i velikog priliva ne samo moglo održati, nego je uspjelo pretopiti i doseljenike.

Ali se moć asimilacije vidi još bolje na sudbini doseljenika iz Italije. Samo se prva generacija mogla održati na Rijeci; kod nje se ubilježava i odakle potječe, dok se sin gotovo redovito već poslavenio. Tako se iz Ankone doselio ser Donato Caleli, čija je trgovačka kuća na Rijeci uskoro izbila među prve. Njegov sin Matija samo u početku svom imenu dodaje još i očevo; pretvarajući ga kasnije u patronimičko preuzima i slavenski oblik — Donadović. Sličan je slučaj sa sinom Damjana iz Zadra. Po svoj je prilici otac kao doseljenik iz Zadra bio Roman. Njegov sin međutim već ima pravo prezime, i to Tonković. Kod toga treba imati na umu da to nisu socijalno niži elementi koji se pretapaju; naprotiv, baš iz talijanskih krajeva doseljuju se redom trgovci, dok iz naših prevladava priliv obrtnika.

⁷⁵ ibidem str. 98.—99.; Libri del cancelliere... passim

A Donadovićev otac mora da je pripadao čak najodličnijim porodicama Ankone, kako se vidi iz oznake »ser«. Ista sudbina zadesila je i Nijemca Ance (Hans) Barlech. Sin mu se već pohrvatio u Barlechovich.

Zacijelo je tako radikalnoj asimilaciji pridonijelo i to što se mnogi doseljenici oženiše tek na Rijeci, gdje uzeše Hrvaticu Stanu, Lepicu (žena Damjana iz Zadra), Dobricu (žena jednog doseljenika iz Pesara), Nastu (žena ser Donata Caleli), Persu i druge.⁷⁶

Rijetko je u kojem gradu istočne obale Jadrana romanski elemenat bio tako slabo zastupan i nemoćan kao na Rijeci. Ovdje je baš građanstvo bilo hrvatsko, te nalazilo uvijek novih snaga da pretopi doseljenike. U vrhovnom se tijelu gradske uprave, u vijeću, rijetko nalazi koje neslavensko prezime, a među kanonicima riječkog kaptola se u svakom stoljeću nađe možda svega po jedno. Do duboko u novi vijek i župnici nose isključivo hrvatska prezimena.⁷⁷ Misi se prema tome u župnoj crkvi samo na hrvatskom, i poznaje samo glagolica, tako da god. 1443. gradsko vijeće u vezi s crkvenim reformama u Baselu energično mora zahtijevati uvođenje latinskoga pisma u župnu crkvu i kaptol, a drugi put opet poziva kaptol da ne bira za kanonika lice nevješto latinskom jeziku.⁷⁸ Sličan pak pokušaj nadležnog pulskoga biskupa

⁷⁶ Fest na sp. mj. str. 29., 99., 109., 110.

⁷⁷ ibidem str. 25., 28., 29.; Kobler na sp. mj. II. str. 170., I. str. 87. i d.

⁷⁸ Libri del cancelliere... str. 333. dd. 1443. XII. 29: »...capta fuit pars... quod omnes unanimiter toto posse laborare debeant quod litera latina debeat esse in ecclesia Sancte Marie dicte terre Fluminis et in capitulo et quod aliquis ipsorum non contradicet nec huic rei erit unquam contrarius per iuramentum quod Magnifici domino nostro et dicte terre Fluminis fecerunt«; Kobler na sp. mj. I str. 86; Herkov na sp. mj. str. 97. n. 4.

krajem XVI. stoljeća izazove takvo ogorčenje, da je čak gradsko vijeće molilo nadvojvodu kako bi Rijeku crkveno odijelio od Pule i podvrgao kojoj domaćoj biskupiji, a svojim je kanonicima zaprijetilo da će im uskratiti sve prihode, budu li se povelili za naredbom svoga biskupa.⁷⁹ Tako još početkom XVII. stoljeća ostade sve po starome.

Crkvene se matice vode na hrvatskome, pišu čak glagolicom. »Meseca augusta na dni 5. 1593. Gospodin pop Fran Marganich, plovani toga grada Reke, učini matermonij mej Jurjem Radakovićem od Staroga grada i mej hčeru Jurja Spaderića. I behu napovedani tri volte v crkve katedraloi u svete Marie v grade v Reke, kako zapoveda sveti koncilij tridentin, i ni se našlo niedno zbranenje. I na to imehu svedoki suca Ivana Frankina i misera Ivana Huntalića«.⁸⁰ A 20. prosinca 1613. »na sali palaca komuna ričkoga, pred izabranim gospodinom vikarom ovdj nazočnom v stolu sideću i pravdu sudeć stranam« provodi se na hrvatskom jeziku istraga protiv Jurja Čikulina, guvernera Zrinskih imanja u Vinodolu.⁸¹

Na hrvatskom karakteru Rijeke ne mijenja ništa što se je također upotrebljavao talijanski jezik, jer je zbog razgranate trgovine sa zapadnom obalom Jadrana trgovac morao njime vladati. Kao jezik internacionalne trgovine talijanski je zacijelo i na Rijeci igrao izvjesnu ulogu, ali nije uspio smanjiti moć slavenske asimilacije. I ljudi i zemlja nose domaća imena. A svu slabost romanškog upliva na Rijeci najbolje otkriva činjenica, da ni u

⁷⁹ Fest na sp. mj. str. 131.; Strohal R.: Tri stare hrvatske isprave iz Rijeke Vj. A. XVII (1915) str. 111; Gigante: Fiume nel secolo XVI str. 84.

⁸⁰ Strohal R.: Jedan odlomak iz matice vjenčanih iz grada Rijeke. Vj. A. III (1928) str. 196.

⁸¹ Strohal R.: Tri stare isprave... str. 111.

vanjskom izgledu nije zapadna obala ostavila ma i najmanji trag. Nema na Rijeci monumentalnih zgrada, nema ni neke tipične gradske palače, nijedan balkon ne podsjeća na bogatstvo oblika u talijanskim komunama. Nikakav romanski magister ni pjesnik ne prekidaju trijeznu stvarnost trgovačkog života u gradu. Opori domaći elemenat, koji naseljuje grad, tek postepeno izgrađuje svoju kulturu. Domaći je kanonik na mjestu stranoga magistra, te poučava djecu u »slavenskom pismu«, a u XVI. stoljeću prebacuje se ovamo domaća tiskara koja štampa u glagolici.⁸² Ako karakter notarskog i kancelarskog poslovanja iziskuje vrsnog pravnika, školovana na talijanskim sveučilištima, koji je stoga najčešće i sam stranac, to se on u hrvatskoj sredini mora ubrzo povesti za okolinom. Sve oko njega govori hrvatski, njegovi drugovi u Kastvu, Mošćenicama, na Krku pišu i izdaju isprave na hrvatskome, tako da on uskoro ne samo što sam poznaje ovaj jezik, nego ga već miješa u svoj latinski tekst. Odluku gradskoga vijeća o zabrani prodaje vina upisuje u svoju latinski vođenu knjigu pod značajnim naslovom: »p r o p r e p o u e d a v i n i.«⁸³

Trgovina je ovdje iznijela na površinu koju hiljadu ljudi, kojih život nije isključivo vezan o zemlju i njena gospodara, nego je moguć i izvan tog okvira. Trgovački promet, koji se odvija u gradu, iziskuje novo pravno, mogućnost slobodne zarade rješava pojedinca podaničkog položaja, gomilanje ljudi na uskom prostoru nabačuje probleme smještaja, održanja reda, higijene (zbog čestih kuga) i prehrane. Feudalnom je poimanju sve ovo strano, i kapetan je razvitkom naselja upućen na sve veću pomoć svojih građanskih savjetnika. Iz njihovih

⁸² ibidem str. 110.; Fest na sp. mj. str. 101.

⁸³ Libri del cancelliere... str. 355. dd. 1444 IV. 25

redova uzima svoje činovnike — u walseesko doba već spomenutog Valentina Jurlinovića za ubirača carina, pa njegova trgovačkog druga Nikolu Mikolića.⁸⁴ A već prvi Riječanin, koji se spominje u izvorima, sudac Matija, vrši dvostruku dužnost: pravnog i upravnog organa vrhovne vlasti.⁸⁵ Kao savjetnik i pomagač feudalca u pravosuđu i upravi trgovac-građanin dobiva paralelno s razvitkom grada sve veći udio u upravi. Privredni uspon Rijeke djeluje naime i na razvitak uprave. Potrebno je sve više činovnika, kako bi se odgovorilo zahtjevima koje nameće bujni život grada. Iz prigodnih se služba stvaraju stalne, te njihovi nosioci sve više koncentriraju upravu u svojim rukama; pojavljuju se stalni vijećnici (consiliiarii), koji kao vijeće (consilium) pomažu kapetanu. A ispod njih se u XV. stoljeću naziru već zvanja satnika, njegova zamjenika, oficijala, procjenitelja, mjeritelja i dobošara.⁸⁶

No i ustavno se povećani utjecaj građanskoga elementa odražava u tendenciji da preuzme vlast u svoje ruke. Početkom XV. stoljeća, kako se vidi iz izvora, građanstvo se Rijeke već bilo organiziralo kao općina (comunitas, universitas terrae Fluminis), ili se bar tako osjećalo, a nekoliko je desetljeća kasnije uporednost dvaju suverena, kapetana i općine izražena u dvostrukoj zakletvi, koju novoizabrani vijećnici polagahu; jednako se naime zaklinjahu kapetanu kao i gradu.⁸⁷

⁸⁴ Fest na sp. mj. str. 13. Hugon VI. Devinski poslužio se god. 1384. u istu svrhu riječkim trgovcem Nikolom Banoczijem (Kobler na sp. mj. III. str. 240.; Gigante: Regesti... str. 12.).

⁸⁵ Ljubić na sp. mj. III str. 437. br. CVI/1304, 438 br. CVII/1312.

⁸⁶ Fest na sp. mj. str. 36.

⁸⁷ Libri del cancelliere... str. 260. dd. 1442 I. 21: »... sacramentum quod fecerunt Magnifico domino de Valse et dicte terre Fluminis...«; Fest na sp. mj. str. 30.

Tijelo, koje je bilo predstavnik grada, bilo je vijeće, sastavljeno od najuglednijih građana. Poneke su porodice imale u njemu čak po dva svoja člana (Krezolić, Blažinić), ali u svemu broj članova vijeća polovinom XV. stoljeća nije prelazio šesnaest do osamnaest. Predsjedavao mu je u važnijim pitanjima kapetan, dok su poslove svakodnevnog uprave i sudstva obavljala dva »suca«, izabrana između vijećnika, na jednu godinu. Jedan je od njih mogao zamjenjivati odsutnoga kapetana, te je nosio naziv »kapetanskog suca«, (iudex capitanealis), dok je drugi bio, bar prema statutu od god. 1530., predstavnik naroda (iudex populi). Ali se obojica birahu iz kruga vijećnika, a taj se popunjavao vlastitim izborom, kako pokazuje primjer trgovca ser Castellina iz Pesara, koji je želio ući u vijeće, no kao stranac nije bio primljen. Vijeće je tako odlučilo usprkos tome, što je sam Walseeac bio preporučio ovoga kandidata,⁸⁸ ili baš zbog toga, jer je takvom odlukom željelo učvrstiti svoje pravo na izbor i prema samome feudalcu. R

Feudalnom gospodaru je zbog takva razvitka do polovine XV. stoljeća na Rijeci izmaklo pravo postavljanja činovnika, prvo viših, t. j. vijećnika, a onda i nižih organa gradske uprave, budući da je službe od dobošara do satnika podjeljivalo samo vijeće. Nosioci tih nižih služba bijahu samo pomoćni i izvršni organi vijeća, a ne feudalnoga gospodara. Prema tome se i svi činovnici vijeća osjećahu gradskim a, a ne feudalčevim. Satnik, na primjer, koji se pod tim hrvatskim svojim imenom pojavljuje i u latinskim izvorima, prevodi se na latinski inače sa »vojnika općine«; isto tako se iz naslova ostalih službenika razabire, kome služe: procjenitelj je »estimator terrae Fluminis«, a mjeritelj R

⁸⁸ ibidem.

»mensurator comunitatis«. ⁸⁹ Potpuno ukidanje feudalne daće (collecta domini), na što je god. 1444. pristao feudalac, predstavlja dalji prinos izgradnji autonomije, a istodobni privilegij sedmodnevnog sajma s oslobođenjem od ubiranja carine na uvezenu i izvezenu robu za to vrijeme ublažuje financijske mjere, kojima je feudalac dotle sputavao razmjenu dobara. ⁹⁰

Ali usprkos nedvojbenim uspjesima, koje je općina stekla u borbi za oslobođenje od feudalne vlasti, najviši uspjesi bijahu joj tada još uskraćeni, jer se vlast riječkog kapetana oslanjala baš u XV. stoljeću na veliki teritorij svoga walseeskog gospodara. A taj je pogotovo poslije dobivenog privilegija visokog sudstva bio skoro knez u svojim zemljama. Kako se je pod tim prilikama općina mučno, samo stopu po stopu izgrađivala, pokazuje baš privilegij tjednog sajma, koji je ona dobila god. 1444. Carine naime na robu bijahu najveći prihod Rijeke, a oticahu isključivo u gospodarevu blagajnu. Stoga je feudalac u sajamskom tjednu oslobodio od carine svu robu — osim najvažnije: ulje, željezo i kožu. Za nju i dalje ubire carine. Vrijednost se sajma prema tome uglavnom svodila na to da općina pored artikala od drugorazrednog značenja jeftinije nabavlja hranu, što je dakako također od važnosti zbog velikog broja ljudi, koji se svakodnevno stječu u tom gradu.

Mali broj članova vijeća samim tim izdiže pojedinca između ostalih sugrađana. Još više pak služba sudacarektora, koju vrše svake godine dva druga vijećnika. Kako je naime vijećnička služba doživotna, a u prvoj se polovici XV. stoljeća osim toga već uvriježio običaj da sin nasljeđuje oca na tom položaju, to je pojedinac

⁸⁹ ibidem str. 38., 39.

⁹⁰ tekst privilegija v. Libri del cancelliere ... str. 365.—367. dd. 1444. V. 27.

mogao po nekoliko puta u životu doći u priliku da kao »sudac« stoji na čelu svoje općine. Iako jedan te isti vijećnik može obnašati sudačku čast tek poslije jednogodišnjeg prekida, ipak je kraj takva sistema u razdoblju god. 1435.—1461. na primjer vijećnik Matija Donadović bio deset puta sucem, Vid Barulić osam puta, Mavro Vidonić pet puta, članovi porodice Krezolić pet puta, isto toliko i Mikolići.⁹¹ Izbor u samo vijeće nije se doduše uvjetovao nobilitetom, ali se vremenom ovakav vijećnik osjećao kao nobilis i nastojao povući oštriju granicu prema ostalim građanima.

Predstavnik je građana bila narodna skupština (generale consilium totius populi) i prema njoj je vijeće zapravo bilo samo izvršni organ. Ali se uskoro narodna skupština potiskuje — u periodu god. 1437.—1461. sastala se samo jedamput — te njene kompetencije prelaze na vijeće. To se stoga povećava, te dijeli na veliko i malo. Razvitak je provizorno završen na Rijeci statutom od god. 1530. koji je vladar izdao na prijedlog Riječana.⁹² Veliko je vijeće nosilac općinskoga suvereniteta, a sastavljeno od pedeset članova, koje postavlja kapetan sa sucima. Njegovoj aprobaciji ima malo vijeće podnijeti u roku od osam dana sve zaključke, kako bi postali pravovaljani. Malo se vijeće sastoji od dvadeset i pet članova, a popunjuje se po smrti vijećnika sinom ili nećakom, a tek u krajnjem slučaju izborom podesne osobe iz velikoga vijeća. Ono u zajednici s kapetanom predstavlja vladu, ali joj je oduzeto sudstvo, za koje je gospodar kapetanu dodijelio posebnu pravnu silu. O narodnoj skupštini nema više spomena. Narodu je bila jedino još namijenjena uloga statista kod instalacije kapetana.

⁹¹ Fest na sp. mj. str. 43. i d.

⁹² za glavne odredbe statuta v. Kobler na sp. mj. str. 124.—235.; Herkov: Statut... str. 326.—536.

Kako se kraj sve svoje vrhovne vlasti i utjecaja na vođenje poslova i sam kapetan morao zakleti općini da će se pridržavati statuta, to gradu za budućnost nedostaje samo još da svoju samostalnost utvrdi i prema vani. Uspio je u tome već potkraj istoga stoljeća.

BORBA ZA OPSTANAK

Od XV. stoljeća u Srednjoj Evropi sve jače se zapaža tendencija ostvariti suvise teritorije, koji bi bili kadri da preuzmu određeni dio financijskih tereta, potrebnih za vojnu organizaciju njemačkog carstva. A uporedo želi i vladar iz konglomerata svojih provincija izgradnjom činovničkog aparata stvoriti modernu državu, protkanu osjećajem zajednice. Tako se najbliža provincija u riječkom zaleđu, Kranjska, čitavo XV. stoljeće širi na svim svojim granicama, te pribire okolne teritorije. Pripaja tako Istru a baštinom walseeskom otvara joj se mogućnost da zahvati sve do Kvarnera. Doista se uskoro čuje kako gospoštija kastavska s utvrđenim gradom Kastvom, Veprincem i Moščenicama biva priključena kranjskoj Istri, te stoji pod upravom pazinskoga kapetana. A i sama Rijeka s pazinskim i postojnskim kapetanom također u nekom obliku ulazi već u taj sklop. Svakako je gotovo u čitavom narednom stoljeću usko povezana zajedničkim kapetanom sa susjednom kastavskom gospoštijom, a jedno vrijeme isti kapetan uporedo upravlja Rijekom, Pazinom odnosno Postojnom i Trstom. Direktna se veza s Istrom doduše god. 1522., kako se čini, izgubila, ali ostaje naslon Rijeke na Kranjsku, koje namjesnik ubire prihode riječkih carina.¹

¹ Hauptmann L. na sp. mj. str. 446. i d., 450.; Kobler na sp. mj. I str. 259.

Kako na zapadu tako i na istoku u to se doba Rijeka bolje povezuje sa zaleđem. Malena je Rječina otežavala saobraćaj između jedne i druge obale, jer nije bilo mosta, pa se prevozilo barkom, koju je riječka općina davala u zakup. Smetnja je bila još veća zbog toga, što je ta voda dijelila dva državna područja. Na strmim obroncima Trsata pa sve do Pećina uspijevala je vinova loza, a franjevci, kao i sam feudalac, knez Frankopan, prodavali su uz obalu s hrvatske strane vino u svojim gostionicama. Općini je riječkoj međutim bio porez na točenje vina jedan od glavnih prihoda, pa je stoga budno pazila da se ne prokrijumčari u prodaju neoporezovano vino. A takvo se baš točilo s hrvatske strane, izvan domašaja riječke općine, pa je bilo prema tome na dvostruku štetu gradu: izmicao je prihod od poreza, a usto se smanjila i potrošnja vlastitoga vina u gradu, jer je svatko nastojao da se dočepa jeftinijeg, neoporezovanog vina s hrvatske strane. Svađe s Trsatom bile su stoga na dnevnom redu, kao i zabrane vlastitim građanima da odlaze na piće preko Rječine.² Kako je usto izvršni položaj Trsatskoga zamka mogao u zategnutim odnosima štititi, ali i ugrožavati Rijeku, to nije čudo, što car Fridrik III. nije više nikada povratio zamak hrvatsko-ugarskom kralju, kad ga se god. 1487. dočepao. Vladar je otada redovito davao Trsat u zakup. Većinom su se javljali za to riječki vicekapetani i pojedini vijećnici, a u razdoblju god. 1640.—1776., štaviše, svaki je riječki kapetan vršio ujedno i kapetansku službu na Trsatu.³

Dalje proširenje svog trgovačkog područja prema istoku doživjela je Rijeka kad je u prvoj polovini XVI. stoljeća njen gospodar, nadvojvoda Ferdinand, preuzeo

² ibidem II. str. 191. i d.

³ ibidem str. 207.; Laszowski: Gorski kotar i Vinodol str. 100. i d.

na sebe obranu Hrvatskoga Primorja i time protegnuo svoju vlast još za života hrvatsko-ugarskoga kralja sve do Senja, da naskoro naslijedi i sam njegov prijestol. Vojna granica, a i sam grad Senj, napučen od god. 1537. Uskocima, oslanjahu se na dovoz hrane i materijala morskim putem s Rijeke, gdje kranjski staleži osnovaše svoje skladište za opremu vojske na turskoj granici. Tako se Rijeka najednom našla usred jedinstvenog teritorija, koji je obuhvaćao, pod istim vladarom kako hrvatske tako i slovenske zemlje.

Ali je spoj došao za Rijeku prekasno, jer ona više nije mogla izgraditi svoje trgovačke veze prema sjevero-istoku, budući da se pod udarcima turske sile hrvatsko zaleđe drobilo i komad po komad se njegov otkidao od matice. Odmah poslije pada Bosne već se turske čete zalijeću prema zapadu, pa otada provale uopće ne prestaju, jer se i povremeno sklopljeni mir odnosio samo na veliko ratovanje, a nikako na četovanje. Čuje se tako već krajem XV. stoljeća o upadima turskih četa u Primorje i dalje preko Grobinštine i Klane na Krš i u Istru.⁴ Sav se trgovački promet poremećuje i prekida, a dijelom traži sigurnije puteve. Ali je u XVI. stoljeću vrlo teško takvih naći za riječkog trgovca koji smjera prema sjeveru, jer granica neprestano uzmiče prema zapadu. Padom se Jajca god. 1528. već otvara široki put Turcima u Hrvatsku i Kranjsku, a gubitkom Bihaća god. 1592. granica se uopće povlači s Une na Kupu. Samo uski pojas zemalja spaja Primorje i Rijeku još s ostacima Slavonije. Čitavo je inače zaleđe u turskoj vlasti ili je ratno područje, pa Rijeka stoga nema gotovo nikakve koristi, što je njen vladar protegnuo svoju vlast preko Rječine do Senja.

⁴ Kobler na sp. mj. I. str. 223.; Rutar S: Newhaus-Castellnuovo am Karste. Mittheilungen des Musealvereines für Krain (1890.) str. 199.

Čitava se trgovina, ukoliko ona još uopće postoji u većim razmjerima, pomiče prema zapadu, da bude što dalje od opasnosti turskih prepada. Ni put iz Kranjske preko Krša na Rijeku ne čini se sada suviše sigurnim, jer se i na njemu više puta pojavljivahu turski pljačkaši. Zato i kranjska trgovina željezom ostavlja postepeno Rijeku te skreće u Trst, kamo je usmjeruju i odredbe vladareve. Pored carinskih taksa na izvoz i uvoz robe u samoj Rijeci i u Istri austrijski nadvojvoda ubire već i putem na nekoliko mjesta maltarinu, što čini važan prihod austrijske komore,* to više što je put iz Kranjske do mora prilično dug, pa na nekoliko mjesta vladareve mitnice mogu ubirati iznova maltarinu za istu robu. Na putu do mora nalaze se među ostalim ove mitnice: Kranj, Škofja Loka, Ljubljana, Vrhnika, Lož, Planina, Postojna, Senožeče, Klana, Sočerg, Trst.⁵ Vladar je stoga interesiran da zaštiti od turskih provala transporte koji idu prema njegovim lukama. On određuje da sva trgovina austrijskih zemalja s Italijom mora ići preko Trsta, te da se zbog štete, koju trpi komora od turskih upada na Krš, povremeno ima obustaviti izvoz preko Rijeke.⁶

Privredna je šteta za Rijeku znatna, jer s istokom gotovo i nema trgovačke razmjene, a sada izmiče i zapad. Tako se grad nalazi u procijepu između Trsta i Turaka. Pokušava se doduše da se popravkom ceste opet oživi izvozna trgovina preko Rijeke, štaviše, postoji namjera da se proširi cesta, kako bi omogućila prijevoz robe kolima. No s druge strane izuzevši željeza nema gotovo ni robe, s kojom bi se u većim razmjerima moglo trgovati. Opustjele su Mađarska, Hrvatska i slovenske zemlje,

* vrhovna uprava državnih prihoda.

⁵ Müllner na sp. mj. str. 706.

⁶ odredbe iz god. 1483., 1493., 1520. — Kobler na sp. mj. II. str. 73.

propada obrt i trgovina, tako da se veći dio građanstva — kako se nešto pretjerano tuže kranjski trgovci željezom povodom povećanih nameta — mora baviti poljodjelstvom, da bi se mogao prehraniti. Jedino još trgovina željezom donosi nešto prihoda pojedincu i komori. Ali krajem stoljeća i ona donekle malaksava zbog velikih nameta, kojima je opterećuje centralna vlast, a zatim zbog povećanja samih proizvodnih troškova. Kraj primitivnog naime načina topljenja rudače utrošak je drva nesrazmjerno velik, pa je u to doba bliža okolica fužina (topionica) redom bila već sva ogoljena. Dovoz drveta iz daleka znatno poskupljuje produkciju, a gospodar zemlje osim toga sam forsira još sa svoje strane ubrzano krčenje, kako bi na proplancima naselio seljake. Od njih naime može ubirati urbarijalnih daća, dok od fužina i šuma nema koristi, makar ležale i unutar njegova posjeda, jer je vladar u XVI. stoljeću rudarskim odredbama prisvojio vlast nad njima. Stoga je gospodaru takva kraja u interesu da što više krči. Štetu trpe fužine, koje postepeno smanjuju produkciju.⁷

Najjasnije se skućenost tadašnje riječke trgovine vidi iz statuta od god. 1530., koji nema nikakvih odredaba o trgovanju sa strancima,⁸ iako je prošlo tek pola vijeka otkako je grad bio središte međunarodne trgovine. Trgovac, kojemu je bar u izvjesnim granicama moguć dostup s mora na Rijeku, nema naprosto ništa više da nađe ondje kao protutovar svoje lađe za povratak. Nema ni željeza, koža, drveta, žita u dovoljnoj količini, koje bi ovdje primio u zamjenu za svoje produkte. Roba koja se ovdje prodaje još uvijek je doduše raznovrsna, kako se vidi iz popisa imovine pojedinih riječkih trgovaca, kao i iz

⁷ Koblar na sp. mj. str. 10., 17.; Müllner na sp. mj. str. 712., 718., 721., 727.

⁸ Kobler na sp. mj. II. str. 74.

trgovačkih govora, ali se dobiva utisak da trgovački promet uglavnom služi za podmirenje gradskih potreba.⁹ Gradsko vijeće i dalje strogo, možda i strože nego prije, kontrolira tržište, određuje cijene, ali se te odredbe tiču više vlastite prehrane, negoli šire razmjene dobara. Grof Barbo, gospodar Gotnika na izvoru Reke, u drugoj polovici XVI. stoljeća moli vladara za dozvolu da na svom teritoriju podigne fužinu. Nada se da bi time oživjela cesta na kojoj tada ni s mora ni s kopna, kako kaže, gotovo nitko nije prolazio. A produktivnost već ovih fužina primamila bi opet trgovce iz srednje Italije s njihovom robom, čime bi oživjeo cijeli kraj, pa bi i komora imala od toga koristi.¹⁰

Ovaj primjer pokazuje sve mrtvilo ovoga kraja u XVI. stoljeću. Ni bliža okolica ni sam grad nemaju nikakve vlastite produkcije, od koje bi mogli u izvjesnoj mjeri živjeti. Rijeka se isključivo razvila kao posrednik kopnene i morske trgovine. Osiromašenje zaleđa za turskih ratova stoga svom jačinom djeluje na grad. Ono malo zarade, koja još pod takvim prilikama preostaje, gradsko vijeće nastoji sad osigurati za svoje sugrađane. Nekoliko se puta ponavlja odredba, kako se u riječkoj luci prvo moraju raspoloživim teretom krcati domaće lađe, a tek preostatom strane. A nekad ponosni riječki trgovac, koji je imao sam po nekoliko lađa, sada je sretan, ako kao mornar na unajmljenom brodu može pratiti svoju robu. Od trgovine širokih razmjera grad više ne živi; zato osigurava svojim građanima kruh rezervirajući samo njima pravo na sitnu trgovinu i na obrt.¹¹

⁹ Gigante: Fiume nel secolo XVI. str. 113., 156. i d.

¹⁰ Müllner na sp. mj. str. 717.

¹¹ Kobler na sp. mj. II. str. 76. 199.; Gigante na sp. mj. str. 116.

Mogućnost ponovnog oživljavanja zaleđa, a time i Rijeke, toliko potrebnog da bi zemlja mogla redovito pridonositi svoj novčani udio u borbi protiv Turaka, postoji jedino, ako uspije ukopčati ove krajeve u svjetsku trgovinu, koja se odvija u Sredozemlju. Ali svaki izlaz na slobodno more priječe Mleci, koji na domak Rijeke vladaju svim otocima.

Od XIII. stoljeća oni imaju isključivi trgovački monopol u istočnom dijelu Sredozemnoga mora. U posjedu otoka u Kvarneru, većeg dijela Dalmacije i albanske obale, zatim zbog povlastica, koje su s vremenom stekli, oni posreduju trgovinu između istoka i zapada na Jadranskom, Jonskom i Egejskom moru. Sva roba s istoka mora se uvoziti u Mletke ili u gradove pod njihovom vlašću, gdje se za nju plaća određena carina, našto se tek smije izvoziti dalje na sjever i zapad. A uvoz onih produkata koji se izrađuju i u samim Mlecima, zabranjen je uopće. U Jadranskom i Jonskom moru Mleci prisvajaju pravo pomorske policije, samo oni izdaju dozvolu plovidbe lađama drugih država, za koju ubiru takse.¹²

Jedno vrijeme su Mleci imali u svojim rukama i trgovinu s koruško-kranjsko-hrvatskim zemljama, jer se obalni gradovi Devin, Trst i Rijeka nisu mogli osloniti ni na kakvu jaču političku tvorevinu u zaleđu. A pošto su je stekli, ti gradovi trgovinu sa zaleđem sve više privlače k sebi. Prirodna težnja austrijskih zemalja prema moru spojila se s potrebom zaštite poduzetnih jadranskih luka, koje mletačkom »mare nostro« suprotstavljaju već otvoreno svoje pravo na trgovanje po moru. Rijeka već početkom XV. stoljeća, jednako kao drugdje Mleci, ubire takse od svih lađa koje prolaze na do-

¹² Kretschmayr H.: Geschichte von Venedig II (1920.) str. 29. i d.

mak grada. A u slučaju opiranja zaplijeni čitavu lađu. Veliki razmah riječke pomorske trgovine u XV. stoljeću dokazuje da Mleci nisu uspjeli onemogućiti slobodno trgovanje grada u Kvarneru, ma koliko to i pokušavali.¹³

No kraj svega toga je pomorska trgovina jadranskih luka zbog apsolutne mletačke prevlasti imala svoj ograničeni djelokrug. Dok god Mleci jedini gospodare Jadranom, te odlučuju hoće li uopće i koliko će trgovačkih lađa propustiti u Rijeku i u Trst, dotle nema govora o porastu trgovačkog prometa u tim lukama. Stoga čitavo nastojanje vladarevo ide za tim da razbije mletački monopol u Jadranu, kao i obruč zemalja oko jadranske obale, kojim su Mleci krajem XV. stoljeća htjeli prepriječiti izravni saobraćaj zaleđa s morem. U toku rata Rijeka je triput prelazila iz ruke u ruku, da god. 1509. bude od Mlečana potpuno spaljena. »Ne će se više nikada govoriti: ovdje je Rijeka, nego: ovdje bijaše Rijeka« — hvali se mletački komandant nakon paleža pred svojim senatom,¹⁴ a franjevac Šimun Klimantović u svojoj istovremenoj glagolskoj kronici piše o tom: »I v toj rati pogiboše mnozi Hristjane brez čisla i mnoga vladanija biše razčinjena i gradi požgani i razčinjeni i Rika požgana i vsa Istrija razsuta...«¹⁵ Ali se grad očigledno tako brzo oporavio da ga dvije godine kasnije Mlečani ponovno razruše i spale. Privilegijem dvaju godišnjih sajmova s oslobođenjem od svih nameta nastoji vladar ubrzati

¹³ Kobler na sp. mj. II. str. 70.; Ljubić na sp. mj. V. str. 41. br. XLI/1404; v. Walseeski trgovački ugovor s Mlecima od god. 1431., koji rezervira uglavnom mletačkim lađama dovoz žita i vina na Rijeku.

¹⁴ Gigante na sp. mj. str. 19.; Kobler na sp. mj. II. str. 74.

¹⁵ Strohal R.: Glagolska hronika fra Šimuna Klimantovića. Vj. A. XIII (1911.) str. 219.; Fancev F.: Iz »induljencije« fra Šimuna Klemenovića. Ibidem str. 190.—191.

obnovu uništenoga grada, a podjeljivanjem naslova »*fi-delissima*« nagraditi njegovu vjernost.¹⁶

Ratovi su Maksimilijanovi, vođeni samo s kopna, pokazali da se Mlecima ne može doskočiti, ne uništi li se u isti mah i njihova pomorska sila. Tek kad carska zastava uspije zagarantirati i na visokom moru sigurnost pred mletačkim lavom svakoj pojedinačnoj lađi, koja se njome posluži, priliv stranih trgovaca na Rijeku i u Trst ne će izostati.

Od sredine XVI. stoljeća u blizini Rijeke, u tvrdom Senju, austrijski je nadvojvoda naselio Uskoke — prebjeg iz krajeva, koji su potpali pod tursku vlast — da brane Primorje od Turaka. Senj je bio uklopljen u Vojnu granicu, pa je s Trsatom, Karlobagom, Brinjem, Otočcem i dr. činio jednu kapetaniju. Tako Uskoci udarahu na neprijatelja čas na kopnu, čas na moru. Na svojim brzim ladicama krstare po Jadranu, hvataju turske lađe sad u Hvaru, pa u Mljetu, drugi put na debeloj pučini, da se narkrcani plijenom vrata u svoj goli Senj, odnosno da dio robe prodaju na Rijeci gdje se opskrbljuju potrebnim živežom. Ondje posjeduju svoje stovarište, izvan gradskih zidina blizu Rječine nalazi se njihovo konačište, gdje obično dijele plijen. A u toj unosnoj trgovini sudjeluju i mnogi Riječani; nije rijedak slučaj naći riječkog trgovca u Senju, a neki svojim lađama sudjeluju i u pomorskim racijama Uskoka. Riječka brodogradilišta opskrbljuju Uskoke specijalno građenim lakim čamcima sa čepom na dnu, koji se prema potrebi otvara u blizini obale, kako bi čamac nestao s vida svojih progonitelja.¹⁷

Uskočki pothvati na moru ugrožavahu ne samo turske lađe, nego narušavahu još više ugled Mletaka kao

¹⁶ Kobler na sp. mj. II. str. 9; Gigante na sp. mj. str. 22.

¹⁷ ibidem str. 61. i d.; Isti: Venezia e gli Uscocchi. FR VIII (1930.) str. 11.

gospodara Jadrana. Dok god su Mleci u zategnutim odnosima s Turskom, besplatni im je saveznik iz Senja dobro došao. Ali četrdesetih godina nastupilo je primirje između te dvije sile, u kojem Mlečani obećaše turskim trgovačkim lađama sigurnu plovidbu, pa im je stoga svaki napadaj dojučerašnjih njihovih senjskih saveznika na turske lađe vrlo smetao. Počeli su stoga turske lađe pratiti svojim ratnim brodovima, a kad ni to nije bila dovoljna zaštita, prekrcavahu u Splitu robu s turskih lađa na svoje lađe.

No Uskok je živio od borbe protiv Turača, od zapljene njihovih lađa i tovara; siromašna ga senjska okolica nije mogla hraniti, a i nadvojvoda je često po godinu dana bio u zaostatku s plaćama svojim uskočkim graničarima. A prekrcavanje turske robe na mletačke lađe, pa oružana mletačka pratnja, oduzimahu Uskocima podlogu za život, svakidašnji kruh. Zato se Uskoci sad jednako bacaju na mletačke kao i na turske lađe.

Borba je izbila god. 1573., kad Mleci sklopiše s Turskom po drugi put mir. Zbog zaštite svoje plovidbe od Uskoka, »gospodarica mora« morade već dvije godine nakon toga odaslati jaku eskadru pod posebnim »kapetanom protiv Uskoka«. Umjesto da ovaj blokiranjem izgladni Senj, izazove samo još jači otpor, tako da Mleci u svojoj stisci već pomišljahu na to kako bi novcem iskupili nesmetanu plovidbu.¹⁸

Prirodna zajednica interesa povezivala je Senj s Rijekom, jer im je neprijatelj bio isti, a jednako i gospodar. Mletački monopol plovidbe onemogućuje Rijeci izlaz na slobodno more i razvitak trgovine, isto tako pak oduzima Senjanima priliku da se okome na turskoga protivnika. Stoga se rat vodio u biti već za slobodu

¹⁸ ibidem str. 22., 29.

mora, za život Rijeke. Ispravno zapaža mletački »kape-
tan protiv Uskoka« kako kaznene ekspedicije protiv sa-
moga Senja ne dovode do rezultata, dok god ovu utvrdu
može opskrbljivati susjedna Rijeka. Uvučena na taj na-
čin u zapletaje, potonja biva više puta blokirana, god.
1599. čak i bombardirana; naoko se u više navrata odriče
suradnje i trgovine sa Senjom, a da ga ipak na nadvojvo-
dinom dvoru najbolje zagovara. Ako se i posvade zbog
plijena, mletačka ih opasnost opet ujedinjuje, kao god.
1599. u obrani same Rijeke.¹⁹ Jer Uskoci su jedina realna
sila kojom jadranske luke i uopće zaleđe — od god. 1564.
ujedinjeno pod imenom Unutrašnje Austrije sa vladom u
Grazu — mogu postavljati pred Mletke zahtjev za slobod-
om plovidbe, koja je toliko potrebna za privrednu
obnovu zemlje.

Baš krajem XVI. stoljeća u jeku uskočko-mletačko-
ga rata Mleci nastoje trajno onemogućiti procvat Rijeke
grabeći još i njeno zaleđe. Kako se naime bila ustalila
turska fronta, obnavljale su se postepeno u zaštitu Vojne
granice veze Kranjske i Hrvatske s morem. U Žumberku
početkom XVII. stoljeća otvoriše rudnike željeza, nešto
kasnije slijedili su oni u Liču i Čabru, koji su opskrb-
ljivali granicu željeznom robom.²⁰ U urbarima vinodol-
skih imanja Zrinskih navodi se vrlo često dužnost poda-
nika »lez dellatti«, pa »thouore douozythi od Therztha do
Grobnyka«, »thouore gonythy od Grobnika do Ozllia«.²¹
Bez sumnje je u to doba već opet oživio promet u ovim
predjelima. Ali nije više koristio Rijeci, nego Zrinskom
Bakru.

¹⁹ isti: Fiume nel secolo XVI. str. 67.

²⁰ Laszowski E.: Prilog za povijest industrije željeza u
Čabru za vrijeme Zrinskih. Vj. A. XIX (1917.) str. 1.

²¹ Isti: Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih. Ibidem
XVII (1915.) str. 87., 94.

Najednom se čuje o dolasku mletačkih trgovaca u Bakar, čak o čitavom trgovačkom društvu koje ondje posreduje zamjenu. Mletačke lađe dovoze sol, a krcaju u Bakru drvo, kože i žito, dakle one proizvode koji su se dotada izvozili preko Rijeke. Njihovi pouzdanici idu ususret karavanama u Metliku, Kočevje i Ljubljanu, te ih nagovaraju da svrate u Bakar umjesto na Rijeku, a isto tako i brodove pune soli svim sredstvima odvrćaju od riječke luke. Zakupnik se riječkih carina stoga god. 1604. tuži nadvojvodu da u zadnja četiri mjeseca ni zrno žita iz Kočevja nije stiglo u grad, tako da prođe i po deset i više dana dok ubere na carinama svotu od deset forinti, koje je prije ubrao u jednom jedinom danu. Naprotiv, promet žita i meda u bakarskoj luci u istoj godini bijaše tolik da bi odbacio oko četiri tisuće forinti na carinama. A u malom Vinodolu, kao prije na Kršu, pase pet do šest stotina konja, spremnih za prenos robe između mora i zaleđa.²²

Spremnost trgovaca iz zaleđa da se odazovu mletačkom mamcu u Bakar, proizilazi dobrim dijelom iz velikih nameta, koje Rijeka ubire od robe. Carina od 2,5%, koja ide u nadvojvodinu blagajnu, plaća se samo na teritoriju do Rječine. U Hrvatskoj je nadvojvoda ne ubire, a pogotovu ne na posjedima gospodara Bakra, grofova Zrinskih. Oni sami određuju po svome nahođenju namete na trgovinu koja prolazi njihovim zemljama. Zato je trgovina preko Bakra mnogo jeftinija i usprkos strogom nalogu, koji je nadvojvoda dao svojim kranjskim podanicima, da svrate na Rijeku, ipak se krijumčarenje u Bakar ne da spriječiti. Izlaz bi bio, da Rijeka snizi carine, što je jednom prilikom predlagao upravitelj Zrin-

²² Gigante S.: Rivalità fra i porti di Fiume e Buccari nel secolo XVII. FR IX (1931.) str. 155. i d., 177.

skog Bakra, a nabacila u općina riječka.²³ Ali nadvojvodi je to nemoguće, jer od tih i takvih prihoda uzdržava vojsku za obranu granice od Turaka i Mlečana. God. 1550. na primjer komora mora povisiti namete na izvoz žita i željeza, kako bi smogla sredstva za popravak utvrđenja na Rijeci i u Senju. Trgovac na putu iz Kranjske do mora plaća sada za jedan miljar (560 kg) željeza pet forinti carine i maltarine umjesto dosadašnje tri.²⁴ S druge strane, i nove mjere same riječke općine odbijaju trgovca od te luke. Ako su vladarevi privilegiji, kojima je pravo na sitnu trgovinu bilo osigurano samo građanima grada, bili dani kao neka garancija za dalji prosperitet grada, ipak nisu imali svrhu da uopće onemoguće svaku detaljnu trgovinu stranom trgovcu, u što su se te mjere izrodile potkraj stoljeća. Tada naime gradsko vijeće u ime općine monopolizira uopće svaku prodaju na malo čak i u vrijeme obaju godišnjih sajмова. Ili općina naprosto otkupljuje odmah svu trgovčevu robu, čime mu oduzima glavni profit od pojedinačne prodaje, ili mu dozvoljava izlaganje robe samo jedan dan, iako sajam traje čitavu sedmicu.²⁵ Tako stranac nema razloga da sa svojom robom svrati na Rijeku, gdje je svu mora izručiti općini, i to po mogućnosti još i po cijenama koje ta sama sebi propisuje. Opće ograničenje prava trgovanja za strance česta je i normalna pojava, jer svaki grad želi osigurati sebi korist od trgovine koja se odvija unutar njegovih zidova. Novost je međutim što se sada zabrana detaljne trgovine prisilnim otkupom provodi i u vrijeme godišnjih sajмова, koji su baš ustanovljeni sa svrhom da privuku što više trgovaca s robom iz vana. Takvo

²³ ibidem str. 158.; Tamaro A.: *Episodi di storia fiumana*. FR XI/XII (1933.—1934.) str. 5.

²⁴ Müllner na sp. mj. str. 700., 711.

²⁵ Gigante: *Rivalità...* str. 155. i d.

monopoliziranje trgovine na Rijeci plod je smanjenih mogućnosti zarade. Već se čuje o tom kako mnogi stanovnici Rijeke, čak i obrtnici, napuštaju grad, jer ne nalaze u njemu zarade.²⁶ Općina stoga to više nastoji da svojim građanima rezervira jedini prihod, koji još putem trgovine pritječe u grad. Naoko doista svaki građanin kao član općine ima pravo da se bavi sitnom trgovinom. No on često nije u mogućnosti da se time okoristi, jer mora odjednom čitavu robu preuzeti od stranoga trgovca, za što u većini slučajeva nema dovoljno novaca. Tako je otkupljuju samo financijski najjača lica, pa je dalje prodaju na malo po svojim cijenama. Korist od prava na trgovinu na malo stoga ima čitava općina samo na papiru, a uistinu pritječe u blagajnu uskoga kruga trgovaca i vijećnika.

Autoritet, koji im daje vijećnička služba, diže još i dalje njihov ugled, tako da se oni kao plemstvo izdvajaju iz redova ostalih građana. Krajem XVI. stoljeća osnivaju već i svoju bratovštinu, confraternitas nobilium. Opreka između njih i građana izgleda da je izbila već početkom narednog stoljeća, kad se godinama carski kapetan borio protiv gradskoga plemstva, zastupanog u vijeću, i ustručavao da položi zakletvu na gradske statute, a nekoliko je desetljeća kasnije našla čak svoj odraz u procesu koji je građanstvo Rijeke povelu protiv njih, kako bi im oduzelo povlastice.²⁷

Dvojaka se smetnja stoga suprotstavlja trgovini zaleđa s Rijekom: visina carina i mjere gradske općine. Ali nijedan od ovih razloga ne bi bio od tako presudnog značenja, da Rijeka ima na trgovačkom polju izdržati

²⁶ Tamaro na sp. mj. str. 22., 24.

²⁷ Kobler na sp. mj. II. str. 168; Gigante: Fiume in difesa della sua autonomia al principio del secolo XVII. FR X (1932.) str. 199. i d.

borbu samo sa Zrinskim Bakrom. Jer i prije je postojala carina, što nije baš smetalo trgovačkom razvoju grada, kraj toga je postojala i skromna trgovina preko Bakra, koja je uglavnom služila podmirenju potreba porodice Zrinski. Tek mletačka potpora daje ovoj trgovini smrtonosnu oštricu protiv Rijeke, koja je sadržana u mogućnosti da se trajno zaobiđe ovaj grad u zaleđu. Ne uspije li naime onemogućiti Bakru trgovinu s Mlecima, izgubljen je za Rijeku i nadvojvodu u privrednom pogledu čitavo zaleđe, jer nitko više ne može prerezati put u unutrašnjost, budući da Zrinski drže u svojoj vlasti teritorij sve do Ozlja na Kupi. Položaj je Zrinskih utoliko jači, što oni nisu podanici nadvojvode Ferdinanda, nego su kao hrvatsko plemstvo podložni samo kralju. Stoga nadvojvoda ne može postupiti izravno protiv njih, nego jedino preko vladara. Taj pak ne želi strogim mjerama protiv Zrinskih izazvati još veći otpor hrvatskoga plemstva, jer se Ugarska ionako već u nedavnoj Bocskayevoj buni otvoreno bila suprotstavila centralističkim i protureformatorskim težnjama dvora.

Vodi se grozničava borba oko Bakra i njegove trgovine. Na nadvojvodinu dvoru pomišlja se na to da se izgradi Novi kao luka, koja bi neutralizirala bakarsku trgovinu, drugi put opet da se otkupi sam Bakar. Rijeka pak uz pomoć Senjana prelazi na to da u otvorenom boju ostvari svoj dominium maris u Kvarneru. U više se navrata Zrinski tuži da Rijeka traži plaćanje carine od lađa koje saobraćaju s Bakrom, da riječki zakupnik carina plijeni jednom kranjskom trgovcu njegovu gotovinu na Rijeci za kaznu što je s robom svratio u Bakar. Slijede potom redovne zapljene čitavih lađa, jer je nadvojvoda izdao odluku, prema kojoj se sva ona roba ima smatrati krijumčarenom koja na prolazu za Bakar ili iz njega ne svrne na Rijeku da plati carinu. Pravo na

ubiranje carine potvrdiše najstariji ljudi na Rijeci pred komisijom, kojim je odaslao nadvojvoda, te izjaviše da ju je grad od pamtivijeka ubirao u Kvarneru bez ičijeg suprotstavljanja, pa ni samih Mletaka.²⁸

Sve radikalnije provođenje carinske politike prema bakarskoj trgovini međutim zaoštruje odnose s Mlecima, jer baš oni imaju kod toga glavni udio. Tako se na kraju prvog desetljeća XVII. stoljeća hrvatska obala s Rijekom i Senjem otvoreno uhvatila u koštac s Mlecima, kako bi razbila njihov monopol plovidbe na Jadranu.

Rijeci se sad radi o biti ili ne-biti, jer Bakar u mletačkim rukama nespojiv je sa živom Rijekom. Zato podnosi sve udarce sudbine, i kugu, i glad, i oskudicu, i edikt mletački, kojim se svaki uhvaćeni Riječanin osuđuje na dvanaest godina robije na galijama. Svaki je stoga Riječanin »najveći neprijatelj mletačkog imena«, a Mlečani su riječki »najžešći protivnici i progonitelji«.

Iz takva osjećaja mržnje prema svemu što je mletačko prosuđuje Rijeka i svoju crkvenu zavisnost od Pule, jer tamošnji je biskup ipak »podanik mletački«! Ne uvažava njegov nalog o upotrebi latinštine mjesto glagolice u crkvi. Ne zadovoljava se grad više time da ga de facto vladar u crkvenom pogledu izuzima od podložnosti pulskom biskupu, nego se bavi već tom mišlju da svoje crkveno oslobođenje okruni vlastitom biskupijom.²⁹ I makar u uskočkom ratu grad nije uspio da posve ostvari slobodu svoje plovidbe, nego je mirom od god. 1617. ta sporna točka ostala neriješena, ipak je to značilo da pobjeda nije bila ni na jednoj strani ili

²⁸ Gigante: Rivalità ... str. 157., 166., 173. i d; Kobler na sp. mj. II. str. 77.

²⁹ Gigante: Venezia ... str. 72.; Isti: Fiume nel secolo XVI. str. 81.—82.

pak na objema.³⁰ Bilo je pitanje samo vremena, da se pod povoljnim okolnostima taj zahtjev ponovo postavi.

U tim je burnim vremenima međutim Rijeka stekla svoju samostalnost. Bila je na neki način priklonjena Kranjskoj, pa je opetovano slala na njezin sabor svoga izaslanika.³¹ Ali ona poput Trsta želi uglavnom dobiti od staleža novaca i pomoći za vlastiti grad, a ne još da i sama pridonosi u zemaljsku blagajnu. Oslobođenje joj uspije pretežno zbog toga što ima dosta izdataka i muke kod obrane vlastitog grada. Od god. 1570. svakako ne pridonosi više ništa u zajedničku blagajnu, a nekako u isto vrijeme prekinula je i svaku vezu s Kranjskom, jer želi da je smatraju, kako kaže kranjski sabor, »slobodnom općinom«, izravno podvrgnutom nadvojvodi.³²

Spremnost, kojom je nadvojvoda Karlo II. prihvatio ovaj razvitak, proizlazi iz borbe, koju bješe s luteranskim plemstvom svojih zemalja. Kranjska je bila žarište protestantizma na jugu. Kad staleži god. 1578. iznudiše od nadvojvode vjersku slobodu za plemiće i građane, izričito je protezahu stoga i na propovjednike i školu u Ljubljani.³³ Zato vladaru nije bilo u računu da podupire kranjske staleže u njihovim nastojanjima kako bi Rijeku što više uklopili u Kranjsku i prisilili je na sudjelovanje u plaćanju poreza i kontribucije. Nastojao je naprotiv da je što više privuče k sebi i njene prihode

³⁰ Luschin v. Ebengreuth A.: Oesterreichs Anfänge in der Adria (1916.) str. 16.; str. 43. n. 45: § 4. Madridskog mira određuje da dva mjeseca poslije primirja »ab utraque parte aperiuntur negotiations et libera commercia tam mari quam terra uti erant ante rüpturam belli«

³¹ god. 1521. Gašpara Maredića. Dalje sudjelovanje god. 1541., 1542. (Kobler na sp. mj. str. 9.).

³² Hauptmann L. na sp. mj. str. 452.

³³ Isti: Povijest Austrije. Hrv. enciklopedija I. (1941.) str. 769.

osigura svojoj blagajni. Fiskalni i vjerski razlozi upućuju ga dakle na to da što više osamostali Rijeku. Odriče se stoga prava da postavlja vikara, t.j. zamjenika kape-tanova i vrhovnog suca. Odsada ga imenuje općina. Isto tako općina preuzima upravu i skrb nad lukom, što je spojeno s izvjesnim приходima. Određuje se građanima vojna služba samo za obranu vlastitoga grada, oslobađaju ih svakog prinosa u kranjsku blagajnu, a na koncu god. 1599. priznaje se gradu njegov samostalni položaj izravno pod nadvojvodom, jer sada grad sam za se svakom novom nadvojvodi polaže zakletvu vjernosti jednako kao austrijske nasljedne zemlje.³⁴ Corpus separatum je ostvaren...

U isto se doba Rijeka i kulturno dijeli od zaleđa. Iako u gradu protestantizam nije bio uhvatio korijena, ipak se početkom XVII. stoljeća naseljuju novi vjerski redovi — kapucini, isusovci i benediktinke. To su redovi obrazovani na najboljim vanjskim učilištima, pa po obrazovanju daleko odskaču od gotovo samoukog domaćeg klera na Rijeci. Prvo se naseljuju početkom XVII. stoljeća kapucini, njih slijede isusovci, koji god. 1627. već otvaraju u gradu svoju gimnaziju. Njihov dolazak znači stvaranje kulturnog centra, jer nadaleko nema druge gimnazije. A samostan benediktinka, koji se osniva u drugoj polovici istoga stoljeća, rezerviran je za kćeri najotmjerenijih porodica, jer je ulazak u nj skopčan s plaćanjem dosta velikog uloga. Tako postaje uskoro stjecište za kćeri odličnika ne samo sa Rijeke, nego i iz Hrvatske, Ljubljane, Graza i Gorice.

U kaptolu se doduše još drži domaći kler, u kojega do u XVIII. stoljeće samo rijetko nalazimo neslavenska prezimena, dok je među redovnicima njihov postotak

³⁴ Kobler na sp. mj. II. str. 12., 58., 137.

daleko veći.³⁵ Taj pak strani kler donosi sobom tuđu kulturu. Stoga se u isusovačkoj gimnaziji podučava na latinskom i talijanskom, a ne na jeziku skromnog domaćeg klera. Talijanski se jezik ionako uz hrvatski odavna već upotrebljavao na Rijeci, jer ga je pomorska trgovina grada donosila sa sobom. Ali otkad se svako više obrazovanje stiče samo u isusovačkoj gimnaziji, a ne kod domaćeg popa, upotreba latinskog i talijanskog širi se naglo. Tako se sada donekle stvará opreka, ne nacionalna, nego kulturna. Tko god polaže na solidno školovanje, a ima materijalnih mogućnosti za to, polazi isusovačku gimnaziju, te se tamo nesvijesno nadahnjuje tuđim duhom.

A doseljenik se više ne asimilira, te ponosno čuva svoje talijansko prezime. Tek široka masa, koja ostaje izvan škole, čini i dalje hrvatsku jezgru.

Među vijećnicima, dakle među najodličnijim građanima, opaža se taj prijelom jasno već u XII. stoljeću, kad sve više prevladavaju neslavenska prezimena. Jer njih nose oni imućnici, koje zamamljuje otmjenost nove kulture.

³⁵ Isti na sp. mj. I. str. 87. i d., 97., 119. i d., 124. i d.

ZA SLOBODU MORA

Odgoda rješenja o slobodi plovidbe po moru, izrečena u klauzulama Madridskoga mira od god. 1617. bila je u stvari samo ponavljanje starijih odredaba po kojima su Mleci morali i svojim susjedima s istočne obale u biti priznati pravo na nesmetanu plovidbu.¹ To je priznanje ostalo doduše samo slovo na papiru, ali se vuklo kao crvena nit kroz sve mletačko-austrijske pregovore, zrelo da se ostvari onoga časa kad zaleđe bude tako jako da uzmogne zaštititi svoje trgovačke lađe vlastitim ratnim brodovima. U uskočkom periodu se u biti suprotstaviše Mlecima samo dva gradića, Rijeka i Senj, da izvjušte tu slobodu; i na koncu bitke Mleci ne uspješe uopće da pobiju pravo na slobodnu plovidbu, nego samo da odgode njegovo izvršenje.

Pojačanim se mjerama protiv stranih brodova, koji plove na Rijeku i u Trst, misli odgoditi gubitak trgovačkog monopola na Jadranu, a pravnim konstrukcijama nadoknaditi vlast koja izmiče. Tako se iz gospodstva na moru izvodi tvrdnja, kako i sama morska voda pripada Mlecima, te se bez odštete ne smije odvoditi u tuđe solane. Stoga uzastopce mletačke lađe uništavaju solane u Trstu pa u Novom Vinodolskom, želeći na taj

¹ Srbik H. v.: Adriapolitik unter Kaiser Leopold I. MIOG, Ergänzungsband XI. (1929.) str. 614.

način prisiliti zaleđe da kupuje sol koju dovoze mletački brodovi. Zapljene lađa i proizvoljno nabijanje carina na dnevnom su redu; često carina dostiže svotu višu od vrijednosti čitavog brodskog tovara.²

Mlečani doduše takvim mjerama otežavahu trgovački promet jadranskim lukama, ali su ga mogli ozbiljno ugroziti još mnogo manje nego što je to bio slučaj u uskočko doba. Jer i sada se ugrožene luke brane. Senjani i Riječani nastavljaju uskočku tradiciju, plijene i robe mletačke lađe, a njima se priključuju Tršćani, koji čak već traže dozvolu da opreme dvije ratne lađe za zaštitu svojih transporata u Apuliju.³ Rijeka kraj svih smetnja ima svoje trgovačke zastupnike u Anconi, Barleti, Manfredoniji i Messini; jednako i Trst. S vremenom brigu za njihove trgovačke interese preuzima carski konzul. A na Rijeci se poslije stogodišnjeg prekida opet pojavieše trgovačke kuće, koje trguju žitom i uljem na veliko.⁴ Tako mletačke mjere bijahu više smetnja, negoli prava opasnost za Rijeku, pa su samo ubrzale konačni slom mletačkog pomorskog monopola, jer se jadranske luke više ne bore same, svojim silama, nego kao luke jednog zaleđa, koje je i te kako već zainteresirano na moru.

U procijepu između Turaka i Francuza, jedva izašla iz tridesetgodišnjeg rata, država Leopolda I. pokazuje već jasno ekonomsko htijenje: podići vlastitu zemlju vanjskom trgovinom, »od koje — kako kasnije tvrdi Karlo VI. — u prvom redu zavise razvitak i blagostanje

² Becher E: Die oesterreichische Seeverwaltung 1850.—1875. (1875.) str. 14.; Bussolin G.: Della imperiale privilegiata Compagnia Orientale nel secolo scorso e del Lloyd Austro-ungarico nel secolo presente (1882.) str. 2.; Luschin na sp. mj. str. 18.

³ Bussolin na sp. mj.; Becher na sp. mj. str. 16. i d.

⁴ Kobler na sp. mj. II. str. 78.

svih zemalja.⁵ No tržišta su još dosta oskudna i, što je još važnije, nepristupačna. Tek veliki rat protiv Turaka od god. 1683. dalje otvara opet Rijeci zaleđe, koje se svakom godinom sve više širi, a mirovni ugovor s Turskom obećava mogućnost da se stekne novo i bogato tržište s onu stranu granice. Tako Rijeka ima izgleda da postane luka za trgovinu s istokom.

No i susjedno Zrinsko Primorje postaje važnije, s obzirom na povećane mogućnosti. Još god. 1668. car je Petru Zrinskome na užtrb riječkih interesa morao podijeliti privilegij kojim mu dozvoljava slobodnu prodaju prekomorske robe na teritoriju čitave Hrvatske.⁶ God. 1670. žure se carski generali da se dočepaju tih primorskih posjeda koji su se osnutkom željezne industrije u bliskom Čabru razvili u vrlo jak uvozni i izvozni centar izvan domašaja bečkoga dvora. Koliku je važnost centralna vlast polagala u to doba na Kvarner, vidi se i po tome, što je uskoro zaplijenjene posjede u Primorju od ugarske komore prekulila austrijska, kako bi time čitava za trgovinu važna obala bila izravno u njenoj vlasti.⁷

Pritisak je zaleđa na more prema tome prilično jak i njime se Rijeka mogla kudikamo više okoristiti, da sredstva nisu toliko zaostajala za planovima. Država je potkraj stoljeća jedva kadra da nastavi rat protiv Turaka; blagajna je tako iscrpena, da je po čitava pukovnija izbačena iz stroja zbog nedostatka obuće, da na fronti u jeku pobjeda kara glad, koji jednom zgodom traži tri

⁵ Bussolin na sp. mj. str. 30.

⁶ Matasović J.: Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar. Narodna starina 29 (1932.) str. 177.

⁷ god. 1696.

tisuće ljudskih žrtava.⁸ Kako bi se još mogla odijeliti pod takvim okolnostima svota za opremanje lađa protiv Mlečana? Ali je značajno za ozbiljnost tadašnjih ekonomskih nastojanja, da navedene teškoće nisu uspjele obeshrabriti državnike. Svijesni slabosti svoje zemlje u okršaju s Mlecima, oni nastoje privući u pomoć najjače trgovce, Nizozemce, kako bi ti slomili mletačku pomorsku prevlast.⁹

Situacija je za to god. 1670. vrlo povoljna. Zaoštavanje trgovačko-političkih odnosa između Francuske i Nizozemske, kojemu je uskoro slijedio carinski rat, prisiljavalo je Nizozemce da za izgubljeno francusko tržište traže naknadu na drugom mjestu. Postojala je dakle mogućnost da njihovi brodovi svrnu u Jadran, te mjesto mletačke luke posjete susjedne austrijske, gdje bi za povratak ukrcali željezo, živu, bakar, olovo, drvo, vino, kože. Time bi Nizozemci nadoknadili gubitak dosadašnjeg uvoza iz Francuske, a primorske bi se opet luke i cijelo zaleđe ukopčale u svjetsku trgovinu. Pobornik tog plana, Johann Joachim Becher namijenio je kod toga baš Rijeci glavnu ulogu, dok državna uprava koleba između Trsta, Rijeke i Bakra.¹⁰ Komisija Unutrašnjo-austrijske vlade pregledavala je stanje ovih luka, pa je stekla vrlo povoljno mišljenje o Rijeci, koje luka leži pod zaštitom gradskih topova, gdje postoji dobro prista-

⁸ Ottenthal E. v.: Curialistische Finanzpläne für Kaiser Leopold I. MIOG XI (1890.) str. 92.

⁹ v. opširno o tome Srbik na sp. mj. str. 615. i d.

¹⁰ nekako u isto doba je Giuseppe Vecelli uočio tu trgovačko-političku konjunkturu na zapadu te preporučio kopneni put za izvoz iz Ugarske u Nizozemsku i Englesku. (Domanovszky A.: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handels-schiffahrt. Ungarische Jahrbücher II (1922.) str. 176. i d.).

nište, magazini... Ali ista ta svojstva nabrojila je komisija i za Trst, a osim toga još i veću blizinu Koruškoj i Kranjskoj. Bakar su isključivali, nešto zbog neizgrađenosti luke i jake bure, a nešto i zbog toga što tada nije potpadao pod Unutrašnju Austriju, nego pod Hrvatsku. A u interesu gradačke i bečke komore bijaše u prvom redu da izgradi zemlje svoga djelokruga, a ne onoga ugarske komore.¹¹

Teško je bilo međutim predobiti hladne nizozemske računđizije za put u Kvarner i Trst, jer u poređenju s njihovim trgovačkim poslovima uokrug Evrope nisu se u jadranskim lukama mogli mnogočemu nadati, bar ne u onoj mjeri da bi prevagnulo poteškoće koje ih kod toga čekaju. Ovakvi su trgovci očekivali sigurnu i brzu prodaju svoje robe, a isto tako, za uzvrat, već spreman tovar na licu mjesta. A jedno i drugo pretpostavlja jak trgovački stalež, kojega ni u lukama ni u zaleđu još nije bilo. Dok su Nizozemci bili naviknuti računati s već gotovim trgovačkim lukama, dotle se vladar nadao da će baš to moći njihovim dolaskom stvoriti. Trebalo je prema tome prvo vlastitim snagama izgraditi luke, obdariti ih carinskim i drugim povlasticama, kako bi se privukli na Rijeku i u Trst jaki trgovci i obilje robe za izvoz. Vjerojatno bi se u takvu slučaju nizozemski trgovac probio i mimo Mletaka do njihovih tršćanskih i riječkih konkurenata, znajući da će ondje naći trgovca kome će brzo prodati svoju robu i da ne će morati mučno skupljati po riječkom zaleđu čime bi opet nakrcao brod za povratak.

¹¹ interes je gradačke komore u prvom redu usmjeren na »conservatio et augmentatio proprii haereditarii quam electivi tantum status« (Srbik na sp. mj. str. 625. n. 1).

Rat nizozemsko-francuski odgodio je međutim takve planove; doduše njihov neumorni začetnik Becher pošlje toga ponovo pokreće to pitanje, ali nailazi na veću rezerviranost, jer bi Nizozemci željeli da njihovoj trgovini prethodi sloboda plovidbe — dakle carska ratna flota na Jadranu.¹² Tako se budućnost Rijeke uvjetuje svjetskom politikom, odnosima između velesila. Zaleđe u to vrijeme ne može pomišljati na pomorske eksperimente, jer se nalazi u borbi na život i smrt, na zapadu i na istoku. Francuska neprestano kida komad po komad od carstva, god. 1681. baš pade Strassburg u njene ruke, od god. 1684. su se obje strane uhvatile u koštac za falačku baštinu. U isto vrijeme je Turska pokrenula sve svoje sile da osvoji carsku prijestolnicu Beč. Usporedne operacije na moru protiv Carigrada i Dardanela ubrzale bi doduše progon turskog protivnika, ali bi pojava austrijske flote nužno izazvala Mletke, koji bi u zadnji čas mogli da se protiv takve opasnosti udruže s Francuskom protiv cara.

Rijeka je pod takvim okolnostima morala strpljivo podnositi svoju sudbinu, svijesna da je igra političkih sila daleko prerasla uski gradski okvir. Iz kontinuiteta ekonomskih stremljenja zaleđa mogla je međutim kraj svega crpsti nadu da do nesmetane plovidbe nije više dug put. Oslobođena Hrvatska i Ugarska morale su s vremenom kao privredno zaleđe igrati sve veću ulogu. Konačno ni sami Mleci nisu više bili u mogućnosti da dugo održe svoju isključivu vlast, otkad se svjetska trgovina ne kreće više samo kroz Sredozemlje, a još više otkad im Turci redom otimaju pozicije u Sredozemlju (Cipar, Kretu, Moreju). U borbi protiv Turaka Mleci su

¹² ibidem str. 631. i d., 638.

stoga nužno upućeni na sporazum s Austrijom, god. 1684. ih čak sjedinjuje zajednički savez protiv Turske.

Budućnost Rijeke prema tome zavisi od momentane konstelacije, tko koga više treba, da li Austrija Mletke ili obratno. Baš tada je Austrija bila glavni pobornik rata protiv Turaka i koračala na bojnom polju iz pobjede u pobjedu, da na koncu svrši god. 1718. pred Beogradom i osigura uz političke klauzule još i trgovačke povlastice, koje su se sastojale u slobodi trgovanja »po rijekama, kopnu i moru«, datoj podanicima obiju država. Uporedo je Austrija u ratu za španjolsku baštinu opskrbljivala svoje vojske, koje su se borile u Napulju, morskim putem iz Rijeke i Trsta te opremala i ratne brodove za zaštitu transporata, bez osvrtanja na Mletke. Riječani i Senjani obnoviše opet svoje uskočke tradicije i više puta se desilo da je njihovih šaka dopao i koji mletački podanik.¹³ Rastattskim mirom od god. 1714. položen je temelj pomorskoj sili Austrije, jer su joj iz španjolske baštine pripali pored Nizozemske još Sardinija, Napulj, Milano i neke luke na toskanskoj obali. Tako je Austrija u to doba bila ona koja vodi, te je god. 1717., bez boja, tiho ostvarila slobodu plovidbe na Jadranu.

Rat protiv Turaka nije još bio završen kad je Karlo VI. izdao patent kojim dopušta lađama svojih podanika upotrebu carske ili nadvojvodske zastave, te obećaje svu potporu i zaštitu za slučaj da takva lađa naiđe na smetnje od strane neke druge sile. Štitit će njene interese »kao kad bi se što takvo desilo samoj našoj provinciji«.¹⁴ Time je bilo zagarantirano trgovačkim lađama iz Rijeke da pod domaćom zastavom nesmetano plove po Jadranu,

¹³ Luschin na sp. mj. str. 25. i d.; Bussolin na sp. mj. str. 2.

¹⁴ Becher na sp. mj. str. 44.

da se ne moraju služiti čak dubrovačkim zastavama ili kod ulaska u mletačku luku skidati svoju zastavu te biti prepuštene na milost i nemilost mletačkim vlastima. »Za uređenje, promicanje i povećanje trgovine u svim našim nasljednim kraljevstvima i zemljama« međutim nije bilo dovoljno samo štiti brodarstvo, nego ga je trebalo izgraditi. Dopušta se stoga svakome tko se naseli u Primorju, da se baci na pomorstvo, a ustupa mu se u takvu slučaju¹⁵ besplatno teritorij za naseljavanje u Vinodolu s osobitim naglaskom na Kraljevicu. Očigledno je postojala u to doba namjera da se Kraljevica i ostale luke u Vinodolu s vremenom izgrade u bazu za pomorsku trgovinu, jer se uporedo ističu i prednosti kraja i podneblja za osnutak svilene i vunene industrije.¹⁵

Smisao se povlastica nije iscrpljivao u osnivanju vlastite flote, jer je bilo izvan svake sumnje da ta mjera sama po sebi ne može tako brzo donijeti ploda kao što bi se željelo. Ukopčanje u svjetsku trgovinu moglo se provesti privlačenjem stranih trgovaca, u prvom redu Nizozemaca i Engleza. O njihovo se posredništvo vezahu nade »kako bi dugo očekivana trgovina iz Nizozemske i Engleske, iz Hanzinih gradova i iz udaljenih krajeva svijeta bila ovamo upravljena kroz Jadransko more, čime bi ne samo ovaj grad, (govori se o Ljubljani) nego sve carske nasljedne zemlje dobile na sjaju, novcu, dobrima, radosti, veselju i najvećem cvatu, poput lijepo njegovanog vrta«. ¹⁶

Razne povlastice, pa specijalno sudstvo u jadranskim lukama trebalo je da posluži tome. Kako se energično

¹⁵ ibidem str. 19., 43. i d.; Bussolin na sp. mj. str. 4. i d.

¹⁶ piše god. 1717. ljubljanski analist Thatberg (Costa H. v.: Der Freihafen von Triest, Oesterreichs Hauptstapelplatz für den überseeischen Welthandel (1838.) str. 37.).

pristupilo popravljanju i gradnji cesta iz zaleđa do Rijeke i Trsta, moglo se pretpostaviti da strani trgovac sada ne će više oklijevati kao u doba Becherovih planova da svrne na Rijeku, jer će ondje naći tržište, koje će biti kadro da ga potpuno zadovolji.

Ova je pisana odluka dostajala da pokopa mletački monopol plovidbe na Jadranu, jer se realna moć tada već naginjala sve više na stranu ostalih pomorskih sila. Mleci su doduše protestirali protiv te odluke, ali ih savezništvo s Austrijom u ratu protiv Turske i diplomatski pritisak prisiliše da se pokore svojoj sudbini.¹⁷

U prvo vrijeme svakako je bio za Mletke opasniji sam program, negoli njegova provedba, jer je patent od god. 1717. samo teoretski označio put. Trebalo je na neposredniji način potpomoći razvitak trgovine i plovidbe. U više se navrata nabacila ideja kako bi se jedan od obalnih gradova proglasio slobodnom lukom, ali se u izboru kolebalo između Trsta i Rijeke.¹⁸ Patentom od 18. III. 1719. Karlo VI. konačno uređuje u oba grada slobodne luke,¹⁹ dopušta svakom trgovcu da uplovi, trguje, mijenja, isplovi, a da kod toga plati samo nezatne namete, a i te samo za onu robu koju je faktički prodao. Ukoliko mu ne uspije da robu smjesta proda, ne mora čekati na kupca ili s robom opet otploviti, već je može deset mjeseci deponirati u državnim stovarištima u samoj luci, štaviše, daje mu se mogućnost da za nju podigne izvjestan predujam. Sa svojom ispražnjenom lađom kreće on na dalje trgovačke pothvate,

¹⁷ Tamaro A.: *La Venetie Julienne et la Dalmatie I* (1918.) str. 543. i d.

¹⁸ Viezzoli G.: *Contributi alla storia di Fiume nel Settecento*. FR X (1932.) str. 16. i d.

¹⁹ tekst ibidem str. 18. i d. (talijanski) te u Becheru na sp. mj. str. 45. i d. (njemački).

a u međuvremenu će se vjerojatno rasprodati u riječkom stovarištu njegovu robu. Teritorij slobodne luke još ne obuhvaća cijeli grad, nego samo lučki predio, pa je prema tome sva roba, koja ide iz luke u grad, ili u unutrašnjost, i dalje podvrgnuta carinjenju. Ali to ne pogađa toliko stranog trgovca, koji morskim putem dolazi na Rijeku, jer on gotovo redovito obavlja svoje poslove u samoj luci, a ne brine se kako i kamo će dalje putovati njegovu robu. On je stoga oslobođen carine na teritoriju slobodne luke.

Bit je tih mjera morala dovesti do toga da se postepeno sruši carinski zid između Rijeke kao slobodne luke i zaleđa. God. 1725. se doista već smanjuju carinske stavke za jednu trećinu kod uvoza robe u zaleđe, a nešto kasnije je učinjen zadnji korak — roba, koja se uvozi ili izvozi preko Rijeke i Trsta u zemlje Unutrašnje Austrije, oslobađa se od svih carina.²⁰ Mjera je tako radikalna, da se morala povući; čak je od te odluke prošlo još tridesetak godina, dok nije slobodna luka opet obuhvatila bar grad Rijeku s okolicom. Ali je pokušaj tada propao zato, što nesrazmjer između privrednog razvitka u svijetu i kod kuće bijaše još prevelik. Da su se tada već ukinule carinske granice između Rijeke i zaleđa, otvorila bi se širom vrata za nesmetani uvoz vanjskih produkata, te bi time obrt i industrija u zemljama Unutrašnje Austrije bili ugušeni. Oдавde bi se jedino izvozile sirovine, za skupe bi se novce, naprotiv, uvozile preradvine.

Tako povlastice, koje su pružali patenti, privukoše postepeno strance, koji se naseliše, pa kao trgovci ili poduzetnici staviše svoje sposobnosti u službu nove domovine. Odmah iza patenta o slobodi plovidbe prispije

²⁰ Costa na sp. mj. str. 39. i d.

u Primorje grupa grčkih trgovaca, te se naseli u Bakru i na Rijeci, gdje domala toliko naraste, da sagradi svoju crkvu.²¹ Sloboda plovidbe i privilegiji luke dali su pobuda i za podizanje skromne industrije na Rijeci — nastaju tvornice svijeća, užarije, svile, prerade koža.²² Kako patentom od god. 1719. za razliku od onog god. 1717. vladar otvara strancima za naseljavanje sve zemlje Unutrašnje Austrije, a ne samo Vinodol, to se postepeno privredno budi i zaleđe Rijeke. Otvara se put u Orijent i s turske strane pristižu već znatne količine robe, ali Austrija nije mogla u jednakoj mjeri uzvratiti industrijskim proizvodima. Ukoliko se trgovina s Turskom odvijala kopnenim putem, mogla je stoga biti samo tranzitnog karaktera, a na Sredozemlju bez vlastite flote i industrijskog suviška Austrija također nije mogla da izbori za se neki veći udio u istočnoj trgovini.²³

Zato država kani ubrzati razvitak domaće industrije, jer se uvidjelo — kako glasi u uvodu novoga patenta jedva dva mjeseca poslije osnutka slobodnih luka — da dosadašnje mjere ne zadovoljavaju. I dok su se 18. III. 1719. dijelili privilegiji za slobodno vršenje obrta, osnivanje industrije i za podupiranje trgovine punim šakama, sada se sve monopolizira. Pravo na trgovanje s Turskom, na osnivanje novih industrija kod kuće i na razvitak već postojećih, pa na nakup domaće industrijske robe za izvoz podjeljuje se isključivo takozvanoj »Carskoj privilegiranoj orijentalnoj kompaniji.«²⁴ Ona je trebala slabe, raštrkane sile ujediniti pod svojim vodstvom, te

²¹ Kobler na sp. mj. II. str. 91.

²² Viezzoli na sp. mj. str. 24. i d.

²³ Zehden C.: Die orientalische Handelscompagnie unter Kaiser Carl V. Eine cultur-historische Abhandlung nach Acten des Archivs im Ministerium des Innern. (s. d.) str. 4.

²⁴ Bussolin na sp. mj. str. 29. i d. ; Viezzoli na sp. mj. str. 14. i d.

dionicama prikupiti dovoljno kapitala da podigne industriju i ukopča Srednju Evropu u trgovinu s Orijentom. Programatsko je u tom pogledu bilo njeno ime, jer je pokazalo da je državna vlast došla do uvjerenja, kako austrijska trgovina mora pretežno biti usmjerena prema istoku. A put je onamo vodio pretežno morem, jer je Dunav bio tada prilično nepodesan za plovidbu. Tako su Rijeka i Trst igrali znatnu ulogu u trgovačkim planovima ovoga društva. Iz ovih su luka trebale isploviti put Orijenta velike lađe, a za njihovu je konstrukciju društvo dobilo isključivi privilegij. Dotada se naime brodarstvo obiju luka oslanjalo na manje brodove, koji dakako nisu mogli konkurirati pomorskoj trgovini drugih naroda.

Velike nade, koje je država polagala u djelovanje društva, nisu se baš obistinile. Nije u kratkom razdoblju uspjelo podići jaku industriju niti izbiti među glavne nosioce orijentalne trgovine. Nastale su doduše velike tekstilne tvornice, na Rijeci i u Trstu je kompanija osnovala svoje agencije, preuzela i proširila neka poduzeća u vezi s brodogradnjom, otpremala lađe na istok i zapad, ali je monopoliziranje trgovine i industrije više kočilo negoli požurivalo razvoj. Kao što se međutim često dešava, iz njenih su pogrešaka učili drugi; na ostacima njena djelovanja nikla je na Rijeci i u Trstu nova industrija, mnogi bivši dioničari obogaćeni iskustvom samostalno su nastavili planove društva.²⁵ Oba su grada nezavisno jedan od drugoga pr. svojili sad isti program, uglavnom s istim zaleđem i s istim tržištem. Pitanje se postavljalo, da li je zaleđe privredno toliko jako da može osigurati jednakomjerni razvitak dvjema lukama?

²⁵ Zehden na sp. mj. str. 11. i d.; Bussolin na sp. mj. str. 60.

RIJEKA ILI TRST

Tko pogleda na zemljovidnoj karti sjeverni dio Jadrana, opazit će da je udaljenost Rijeke od Trsta dosta malena — svega 65 km u zračnoj liniji. Interesne se sfere obiju luka stoga u zaleđu ukrštavaju, to više, što Rijeci, bez ikakva vodenog puta u zaleđe, oko 800 metara visoka gorska pregrada otežava vezu sa sjeveroistokom. Tako se pretežni dio riječkog trgovačkog prometa sa zaleđem dugo vršio preko kranjske ceste, gdje se međutim svagda postavljalo pitanje ne će li roba, dolazeći iz Kranjske, produžiti prema Trstu umjesto da skrene na Rijeku.¹ Jer put iz Kranjske do Trsta gotovo je za jedan dan kraći od onog prema Rijeci. Štaviše, za robu iz Ugarske i sjevernih krajeva Hrvatske bilo je jeftinije dopremiti je Savom uzvodno do Zaloga kod Ljubljane, a odatle kolima dalje prema Trstu, negoli kraćim putem kroz Gorski kotar na Rijeku.² Jedna cesta, takozvana Karolina, povezivala je Rijeku s Karlovcem već od vremena Karla VI., ali se njome malo tko služio, nešto s razloga što je prolazila kroz slabo naseljene, a time i nesigurne krajeve, a nešto i zbog toga što je transport kroz te teško prohodne krajeve bio i suviše skup. Još krajem XVIII. stoljeća transport žita iz Segedina riječ-

¹ Berger K.: Der Hafen von Fiume (1936.) str. 8. i d.

² Domanovszky na sp. mj. str. 182.

nim putem do Karlovca bijaše jeftiniji nego kratki nastavak kolima do Rijeke.³

Rijeka je stoga u poredbi s Trstom bila u nepovoljnijem položaju. Pogotovu se to moralo sve jače odražavati kad je slabljenjem Mletaka Trst dobivao veću slobodu djelovanja.

Ne može se reći da državna vlast bijaše slijepa za te probleme; ona se kod izbora slobodne luke dugo kolebala koju će da izabere. Odluka joj je bila teška zbog toga, što početkom XVIII. stoljeća Rijeka bijaše još nešto življa luka od Trsta, iako u biti zbog skromnih razmjera trgovačkog prometa nijedna od njih nije značila mnogo. U memorandumu riječkog gradskog vijeća god. 1719. nabrajaju se, zacijelo nešto i pretjerano, sve prednosti Rijeke pred Trstom, budući da se radilo baš o tome u kojoj će od obiju luka biti brodogradilište novoosnovane »Orientalne kompanije«. Naglašava se kako Rijeka za razliku od Trsta ima već brodogradilište i za velike lađe, sa svim potrebnim radionicama, kako ondje vrvi od iskusnih majstora, tako da se u isto vrijeme mogu graditi tri velika broda. Napominje se kako je i drvo za gradnju brodova na Rijeci jeftinije zbog veće blizine šuma, pri ruci je i potrebno željezo iz čabarskih ljevaonica, dok bi prenošenje brodogradilišta u Trst prouzrokovalo potrebu dovlačenja ljudi i materijala. Konačno, da riječka luka također odgovara svrsi, dok tršćanska nije zaštićena od bure i neprijatelja.⁴

Izbor jednog od ovih gradova bio je državnoj vlasti stoga težak, što je predviđala da podizanje samo jednog grada na stepen slobodne luke znači ekonomsku propast

³ Batthyany V.: Über das ungarische Küstenland (1805.) str. 39.

⁴ Bussolin na sp. mj. str. 45. i d.

isključenoga grada. Na koncu su stoga obje luke bile proglašene slobodnima.

Ali se time dakako nije ni izdaleka osigurala budućnost Rijeke, jer ostade i dalje prirodna prednost tršćanske veze sa zaleđem. Za Rijeku se prema tome u godini proglašenja slobodnom lukom kao neki značajni događaj spominje dolazak prvog broda duge plovidbe, dok to u Trstu svakako nije bila više nikakva rijetkost.⁵ Što dulje, to Rijeka sve više zaostaje za Trstom: kod izbora mjesta za arsenal Orientalne kompanije odluka ipak pada na Trst, dvadeset godina prije nego na Rijeci proširuje vladar područje slobodne luke u Trstu (god.1747. — 1766./69.), a na izgradnju same luke Rijeka je morala čekati još sto godina. Najbolje se nejednak razvoj obaju gradova razabire iz porasta stanovništva: u Trstu je u vremenu od početka XVIII. stoljeća do god. 1777. poraslo stanovništvo od 5.000 na 20.000, a na Rijeci od nekih 3.500 samo na 5.132. Devedesetih godina odnosno brojke iznose 23.000 prema 6.794.⁶

Kraj svih dakle mjera da se i jednoj i drugoj luci stvore bar približno jednaki uvjeti razvitka, ipak je Rijeka već u prvih nekoliko desetljeća daleko zaostala. Kako se to moglo spriječiti?

Marija Terezija odgovara na to pitanje boljom organizacijom obalnog pojasa. Sve luke od Akvileje do Karlobaga čine jednu cjelinu, takozvanu Trgovačku provinciju, pod zajedničkom upravom, intendencijom u Trstu. Rijeka je od god. 1752. u sklopu te tvorevine i dobiva namjesnika, koji nešto kao takav, a nešto kao kapetan vrši na svom području sve funkcije zemaljskoga gospodara. On potpada pod tršćansku intendenciju, a ova pod

⁵ Becher na sp. mj. str. 24.

⁶ Costa na sp. mj. str. 85.; Kobler na sp. mj. III str. 35. i d. Brojke obuhvaćaju grad i kotar.

Trgovačku direkciju, kasnije Trgovački savjet u Beču. Podvrgnuće provincijalne uprave jednom privrednom centralnom tijelu, nadalje sam naziv ustanove jasno odaju svrhu te reforme. Jedinstvena bi uprava u čitavom primorju morala osigurati podjednak razvitak Trsta i Rijeke.

Marija Terezija se dakle još nije odlučila za diobu luka obzirom na njihova zaleđa, nego je i ona pokušala prvo organizirati obalu, a da kod toga nije računala u prvom redu na priliv robe iz zaleđa.

Postepeno je rasla na Rijeci industrija, koristeći se bescarinskim uvozom sirovina. Među prve korisnike tih privilegija pripadaše rafinerija šećera, koja je nastala na mjestu kasnije tvornice duhana (god. 1750.). Ona je obdarena monopolskim pravom za čitavu Austriju; uvoz sirovog šećera na Rijeku oslobođen je ionakó od carine, ali je sad i dalji izvoz rafiniranog šećera s Rijeke u austrijske zemlje opterećen samo trošarinom, a nipošto više carinom. Pod takvim okolnostima, poslije izvjesnih neuspjeha, rafinerija postade glavnim industrijskim postrojenjem na Rijeci, koje je zaposlilo nekoliko stotina namještenika, a poslovalo je 75 godina.⁷

Forsirao se isto tako trgovački promet preko Rijeke i Trsta; tako je sav uvoz apotekarsko-drogerijske robe u Austriju bio oslobođen od carine, ukoliko je išao preko jedne od ovih luka.⁸ Posvećivala se briga i vezi sa zaleđem. Tršćanska intendenca i sama bečka centrala bave se planovima o regulaciji rijeka, izgradnji i poboljšanju cesta prema Rijeci i Trstu. Tako se pomišlja na regulaciju Mure od Leobena do ušća, zbog lakšeg transporta štajerskih vina i željeza, što bi se reguliranom

⁷ Viezzoli: *Contributi*, str. 39. i d.; Burich E.: *La raffineria di zucchero in Fiume*. FR X (1932.) str. 191. i d.

⁸ Costa na sp. mj. str. 44.

Savom i Kupom dalje otpremalo do Karlovca, a odatle Karolinom na Rijeku. Jedno se vrijeme čak pomišlja na to, da će se ovim putem dobiti jeftinija veza Beča s Jadranom negoli cestom u Trst.⁹

Savom i Kupom kane se poslužiti i ugarski izvoznici, koji bi iz Potisja dopremali agrarne produkte na more, da hrvatske trgovce posebice i ne spominjemo. Doista se pedesetih godina poslije prvih privatnih pokušaja uz pomoć državne vlasti osniva društvo za izvoz žita i mesa iz Temišvarskog banata na Rijeku; podižu se putem magazini, poklanja se veća pažnja stočarstvu i poljoprivredi u panonskoj nizini, jer se računa da će agrarni suvišak Ugarske i Hrvatske moći da se na ovaj način upotrebi za razvitak vanjske trgovine. Država smanjuje carinu na taj promet, obdariva i ovo društvo jednim monopolom, i to za isključivi izvoz žita, mesa, vina, duhana na Rijeku i u Trst.¹⁰

Koliko god su dotada bila loša iskustva sa sistemom trgovačkih društava, kao što je to bila Orijeentalna kompanija, ipak se državna vlast stalno vraćala na nj. Jednostavno nije bilo u primorskim gradovima pojedinaca s tolikim kapitalom, da bi mogli započeti veću trgovačku djelatnost. Skromna sredstva jedinog riječkog kreditnog zavoda (Monte di pietà), koji je postojao već u XVII. stoljeću, nisu nipošto mogla zadovoljiti potrebe trgovine veće od lokalne. U Trstu se doduše osniva u drugoj polovici vladavine Marije Terezije zavod za osiguranje i kreditna banka, ali skučenost sredstava spustava rad toliko, da se poslovanje obustavlja nakon kratkog pokušaja.¹¹

⁹ Arneth H.: Geschichte Maria Theresias IX (1879.) str. 464.; Ebner v. Ebenthal N.: Maria Theresia und die Handelsmarine (1888.) str. 37.

¹⁰ Viezzoli na sp. mj. - str. 33.

¹¹ Ebner na sp. mj. str. 27. i d.

Stoga nije preostalo drugo nego forsirati stvaranje trgovačkih društava, koja su potrebni kapital pribavljala dionicama. Spomenuto temišvarsko društvo tavorilo je također kao i njegov prethodnik pod Karlom VI., no uspjelo je ipak upozoriti svojim djelovanjem hrvatske i ugarske privrednike na mogućnosti, koje se otvarahu vezom na Rijeku. Započeo je u to doba življi žitni promet po rijekama u smjeru Rijeke, koji je ponekom spretnom brodaru omogućio da se osamostali pa da se kao trgovac i sam ukopča u tu izveznu trgovinu.¹² Dioničar je temišvarskog društva bio grof Batthyany, vlasnik gospoštija Ozalj, Brod na Kupi i Grobnik, koji je kao takav bio prvi zainteresiran na poboljšanju prometa s morem. A uz njega su stajali hrvatski i ugarski staleži, koji zbog austrijske financijske i carinske politike bijahu prisiljeni da traže neku izravnu trgovačku vezu s vanjskim svijetom, kako bi unovčili svoj agrarni suvišak.

Izvoz je naime njihovih proizvoda u austrijske zemlje bio podvrgnut visokim carinama, jer je jedino na taj način Marija Terezija mogla doći do potrebnih novaca za općedržavne izdatke, koje joj ugarski staleži putem kontribucije nisu odobrili. Ono što je stanovnik austrijskih zemalja plaćao na porezima bijaše mnogo više nego svota njegova ugarskog susjeda. Stoga se morala bar austrijska poljoprivreda zaštititi od ugarske konkurencije visokim carinama.

Stanovište je Beča u tom pitanju izraženo god. 1766. ovako: »Općenito se napominje kako je poželjno da jedna zemlja uzmogne povećati svoj trgovački aktivum i smanjiti svoj pasivum. Ovo stanovište trpi izvje-

¹² Tkalac I. Uspomene iz Hrvatske (1945.) str. 16.; za prvu polovicu XIX. stolj. v. Krešić M.: Autobiografija (1898.) str. 3., 9., 27., 36., 77., 95.

sno ograničenje kod kraljevine Ugarske u odnosu prema ostalim nasljednim zemljama, za koje je poželjno da Ugarska poveća svoj aktivum prema stranim državama, a svoj pasivum prema nasljednim.«¹³ Ali Ugarskoj i Hrvatskoj ne preostaje za izvoz mnogo otvora, na kojima ne sjedi više austrijski carinik, otkada je gubitak industrijske Šleske lišio ugarsku poljoprivredu jakog potrošača, a dioba Poljske obogatila Austriju Galicijom. Tako osim dunavskog puta Ugarskoj preostadoše jedino još vratašca u Primorju, kroz koja bi mogla stupiti u trgovački saobraćaj s vanjskim svijetom. Posjed je Hrv. Primorja stoga vrlo važan za Hrvatsku i Ugarsku, pa vladarica mora god. 1750. ponovo obećati da će ga uskoro opet vratiti matici, a god. 1766., pošto je hrvatsko-ugarski sabor energično tražio njegovo pripojenje, priznati njegovo pravno pripadanje Hrvatskoj i Ugarskoj.¹⁴

Definitivni je preokret došao od Josipa II., koji je god. 1775. po nalogu svoje majke proputovao i Primorjem. Usprkos svim privilegijama i pomoći koje je obalna provincija uživala za vrijeme čitave vladavine Marije Terezije, ipak nije bilo po Josipovu sudu očekivana uspjeha. Sve što je Josip vidio na Rijeci, bijaše rafinerija šećera, pa pokoji veći trgovac. Inače je grad bio prilično mrtav. Siromaštvo se njegovo najbolje vidi iz činjenice, da je na njegovu području bilo u svemu dvadeset volova koji su služili kod transporta robe po Karolini.¹⁵ Kolike li

¹³ Eckhart F.: Die Handels- und Zahlungsbilanz Ungarns unter der Regierung Maria Theresias. Ungarische Jahrbücher III (1923.) str. 170.

¹⁴ Rački F.: Fiume gegenüber von Kroatien (1869.) str. 16.

¹⁵ Arneth na sp. mj. str. 463.; Viezzoli na sp. mj. str. 55., 108.

razlike prema karavanama konjskih tovara, koje su se kretale između Rijeke i zaleđa u XV. stoljeću!

Trgovačka provincija nije ispunila svoje zadaće. Pojas uz obalu bijaše očigledno preuzak i presiromašan, a da bi sam postao do izvješne mjere nosilac jake izvozne trgovine, a nije uspio ni privući suvišak iz zaleđa. Cesta (Karolina), koja se dogradila tek god. 1771. između Karlovca i Rijeke, ostala je pusta kao i u početku. A ujedinjena je obala izgubila uopće svoj smisao, kad za tri desetljeća nije uspjelo ujediniti i njeno zaleđe. Trebalo je uskladiti jedno s drugim — svakom zaleđu dati obalu pred njim.

Josip prema tome predloži ukidanje Trgovačke provincije i njenu podjelu. Trst neka bude izlaz na more za austrijske zemlje, za hrvatsko-ugarske bi istu funkciju vršila Rijeka s Hrvatskim Primorjem, dok bi pojas od Senja do Karlobaga bio priključen Vojnoj granici.¹⁶

Odluka u tom smislu slijedila je uskoro. Prethodilo joj je početkom god. 1776. raspuštanje Trgovačkog savjeta u Beču, dakle centralnog privrednog tijela za austrijske i ugarske zemlje, jer se pokazalo da ni izuzimanje trgovačkih poslova iz nadležnosti upravno-političkih tijela nije pridonijelo ostvarenju jedinstvenog privrednog područja u čitavoj državi. Austrijsko-češka dvorska kancelarija u Beču preuze ponovo privredne stvari, ali dakako samo za austrijske zemlje. A reforma u vrhovima povlači za sobom i ukidanje intendence u Trstu, odnosno čitave Trgovačke provincije. U duhu Josipovih prijedloga razbija se provincija na tri dijela. Rijeku je Marija Terezija po geografskom smještaju mogla priklopiti samo Hrvatskoj, što reskriptom od 14. II. 1776. i učini, kad »obalni grad Rijeku sa njegovim

¹⁶ Arneth na sp. mj. str. 466.

teritorijem pripaja kraljevini Hrvatskoj. Stoga će ubuduće nadzor i upravu nad njime vršiti jedino ugarska dvorska kancelarija putem hrvatskog kraljevskog vijeća». ¹⁷

U daljim reskriptima narednih mjeseci i godina razrađuje se novi položaj Rijeke. Ona je utjelovljena Hrvatskoj; zajedno s nekoć zrinsko-frankopanskim posjedima čini sastavni dio nove severinske županije, koja se proteže od Kupe do mora, pa se zbog toga mjestimice ne govori samo o »inkorporaciji«, nego o »reinkorporaciji«, tog područja u Hrvatskoj. ¹⁸ A isto tako se katkad spominje spajanje sa »sv. krunom ugarskom«, s »ugarskim kraljevstvom« umjesto s kraljevinom Hrvatskom. Ali kod toga je »sv. kruna ugarska« samo zbirni pojam za sve zemlje pod ugarskom krunom, u koje se ubrajala i kraljevina Hrvatska. Ne može se stoga iz tih rečenica zaključivati na neko direktno podvrgavanje Rijeke Ugarskoj mimo Hrvatske, jer se jasno govori kako »je grad Rijeka ušao putem svog izravnog priključenja kraljevini Hrvatskoj u sklop naših nasljednih ugarskih kraljevina«. ¹⁹ Konstrukcija je to isto kao i u reskriptu od 14. II. 1776., gdje se govori o hrvatskom kraljevskom vijeću i njemu nadležnoj ugarskoj dvorskoj kancelariji, kod čega se ne osporava Rijeci njezino faktično općenje samo s hrvatskim kraljevskim vijećem.

Grad je htio i prilikom ove promjene sačuvati svoj dotadašnji autonomni položaj. U podnescima se poziva na to kako dotada vijekovima nije bio sastavni dio nijedne provincije, nego je ravnopravno s njima bio pri-

¹⁷ Rački na sp. mj. str. 17.; prilog 2 str. II.

¹⁸ ibidem prilozi 9/VI, 17/XVI.

¹⁹ ibidem str. 67, i d.; v. i prilog 10/X: portus et urbis Fluminensis incorporatio in iurisdictionem regnorum haereditariorum hungaricorum signanter autem regni Croatiae...«.

ključen austrijskom nadvojvodstvu, pa zato isti položaj želi imati i u ugarskoj zajednici.²⁰

Samo je ta samostalnost imala drugi značaj nego »corpus separatum« XIX. stoljeća. Podrazumijevala se unutrašnja samostalnost, koju je Rijeka na osnovu svojih statuta i izgrađene gradske uprave uživala od XVI. stoljeća dalje. Takvu njenu samoupravu nitko nije osporavao, štaviše još je Karlo VI. obavijestio grad o pragmatičkoj sankciji kao u svaku drugu nasljednu zemlju.²¹ Ali ga sve to nije sprečavalo da nakon osnivanja slobodne luke oduzme gradskom vijeću upravu luke i zdravstva, a njegova nasljednica da osnivanjem Trgovačke provincije podvrgne sve privredne stvari, ukoliko su prelazile lokalni okvir, putem riječkoga namjesnika čak tršćanskoj intendenci.

Ono što dakle Rijeka hoće da sačuva i u novom hrvatsko-ugarskom okviru, jest unutrašnja samouprava. U tom je uspjela; tek je nadzire hrvatsko kraljevsko vijeće, kao što ju je prije nadzirala vlada Unutrašnje Austrije u Grazu. Njen se položaj pojačao još time što u pogledu kontrole prihoda opći izravno preko hrvatskog kraljevskog vijeća s kraljicom, te se uopće ne mora obraćati na ugarsku dvorsku kancelariju kao vrhovno tijelo.

Tako je politički Rijeka, uklopljena u novoosnovanu Severinsku županiju, vezana uz kraljevinu Hrvatsku. Privredno pak ona pripada čitavom hrvatsko-ugarskom zaleđu, luka je za Ugarsku i za Hrvatsku. Stoga u tom pogledu potpada pod ugarsku dvorsku kancelariju.

U trgovačkim stvarima područje od Rijeke do Kraljevice čini po novom uređenju cjelinu pod guvernerom, koji zasijedaše na Rijeci. To u svemu odgovara organizaciji u Trstu, a oboje vuče svoj korijen iz bivše inten-

²⁰ ibidem prilozi 14 /XIV, 19/ XX.

²¹ Kobler na sp. mj. II. str. 14.

dence, koja je također bila osnovana samo za trgovačke poslove. Riječki guverner ujedno je kapetan grada, nezavisno od toga i kapetan Bakra, i župan Severinske županije.

Spoj političkih, privrednih i upravnih funkcija raznih djelokruga u jednom istom licu daje njegovu nosiocu veliku vlast i široke mogućnosti, jer kao guverner riječki potpada samo pod najvišu ugarsku instanciju, kao kapetan istoga grada sluša hrvatsko kraljevsko vijeće, i to samo u poslovima koji prelaze unutrašnju samoupravu grada, a kao župan severinski drži u svojoj vlasti sav teritorij od mora do Kupe. Rijeka je konačno postala važno središte; razumljivo da svoje podčinjavanje hrvatskom kraljevskom vijeću pozdravlja s veseljem, »jer se nada da će u ovom visokom kraljevskom vijeću naći pravog oca i brižljivog zaštitnika«. ²² A u izgledu na ljepšu budućnost još ljubomornije čuva svoje privilegije.

Kad je god. 1778. i Bakar proglašen slobodnom lukom i time upravno izjednačen s Rijekom, a usto još i pod istim kapetanom, odnosno guvernerom, Rijeka se zalaže za to, da ovo spajanje ne bude na uštrb njene autonomije. Zato će na temelju reskripta od 23. IV. 1779. ponovo postići priznanje svoje stoljetne unutrašnje samouprave, izražene pojmom *corpus separatuma*, što dakako Bakar nije u toj mjeri posjedovao, budući da je dotada bio sasvim običan okrug u sklopu Hrvatske. ²³ To je smisao ovoga reskripta, na koji su se u novije vrijeme pozivali Mađari i Talijani kao na dokaz za izravno potpadanje Rijeke pod Ugarsku mimo Hrvatske, odnosno za političku ravnopravnost grada s ostalim zemlja-

²² Rački na sp. mj. str. 46.; prilog 28/XXXVII.

²³ ibidem str. 64.

ma ugarske krune.²⁴ A baš prilikom saopćenja ovoga reskripta hrvatsko je vijeće ponovo naglasilo potpadanje grada pod Hrvatsku i tek tim putem pod Ugarsku. U isto je vrijeme potvrđeno posredništvo hrvatskoga kraljevskog vijeća kod predlaganja riječkih obračuna kraljici, kao i sudska nadležnost Banskog stola u Zagrebu.²⁵

Međutim nekoliko mjeseci poslije toga ukida se hrvatsko kraljevsko vijeće. Hrvatska time zajedno s Rijekom potpada pod ugarsko namjesničko vijeće, te putem ovoga podnosi kraljici svoje obračune. Dalji korak učini novi vladar Josip II. god. 1786./87., kad za svojih centralističkih reforama raspusti Severinsku županiju pa Rijeku s Hrvatskim Primorjem osamostali kao posebnu upravnu jedinicu pod imenom »Ugarskoga Primorja«. Ono se sastoji od tri okruga: riječkog, bakarskog i vinodolskog, a stoji pod upravom guvernera na Rijeci. U sudstvu i školstvu međutim i dalje ostade podvrgnuta banskom stolu, odnosno školskom ravnateljstvu u Zagrebu.

Kad su smrću Josipovom mnoge njegove centralističke reforme ukinute i uspostavljeno staro terezijansko stanje, hrvatski je sabor želio osigurati integritet svoje zemlje, te nastojao potpuno u duhu reskripta od god. 1776./79. zakonskim članom fiksirati pripadnost Rijeke trojednoj kraljevini, budući da dotada ovo rješenje bijaše samo jednostrani akt vladarev. Zahtjev je bio tako razumljiv, da se i zajednički hrvatsko-ugarski sabor u

²⁴ Fest A.: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól. Századok L (1916.) str. 258. i d.

²⁵ Rački na sp. mj. prilog 35/LXI: Adnexa de clementia suae sacrae cesareo regiae et apostolicae Majestatis regno Croatiae, per consequens sacrae regni Hungariae coronae urbe portuque hoc Fluminensi«.

Požunu izjasnio za njega, jer se nije kosio sa shvaćanjima Mađara.²⁶

Nažalost, vladar je odgodio odluku u tom pitanju, dok se ne provjere navodi kranjskih staleža o njihovu pravu na Rijeku.²⁷ Da je Hrvatska tada imala svoju vladu, vjerojatno bi to pitanje ubrzo ipak izvela na čistac. Ali su njeni staleži, još pod dojmom centralističkih mjera Josipovih, tada vidjeli spas svojih privilegija samo u većoj zajednici, pa su se svesrdno bacili u zagrljaj Ugarske odričući se dragovoljno svake samostalne vlasti. Kako hrvatski staleži na zajedničkom saboru god. 1790. sami zamoliše da se uzakoni potpadanje njihove zemlje ugarskom namjesničkom vijeću, nije mogla iskrsnuti opreka između Hrvatske i Ugarske. Za Rijeku se prema tome problem pripadnosti tada uopće nije postavljao. A Mađari sa svoje strane nisu imali odviše razloga da ističu u pogledu pripadnosti Rijeke u prvom redu Hrvatsku, a kroz nju tek »sv. krunu ugarsku«, kako su to željeli hrvatski staleži. Ideja o jedinstvu zemalja ugarske krune njih je već tada sve više zaokupljala i takva je formula bila za njih dovoljna, jer je obuhvaćala sve zemlje ugarske krune. Stoga su doduše prihvatili hrvatski prijedlog o uzakonjenju pripadnosti Rijeke, ali su u njemu naglasili samo podvrgnuće ugarskoj kruni, a izostavili potpuno Hrvatsku, jer se to podrazumijevalo.²⁸

Hrvatski je sabor shvatio opasnost te nejasne formulacije za budućnost, pa je po povratku svojih delegata sa zajedničkog sabora iznio vladaru svoj stav. »Ako se Rijeka neposredno sjedini s Hrvatskom, a kroz nju s

²⁶ Šišić F.: Abrégé de l'histoire de Riéka-Fiume (1919.) str. 44. i d.

²⁷ Kobler na sp. mj. III. str. 8. i d.

²⁸ Rački na sp. mj. str. 78. i d.

Ugarskom — glasi saborsko mišljenje — izostat će sve neugodne posljedice, jer je ionako Hrvatska sjedinjena s Ugarskom, a time i Rijeka kao dio Hrvatske ostaje stalno sjedinjena s Ugarskom... Ista sudska i politička nadležstva kraljevine Ugarske upravljala bi Rijekom i Hrvatskom, tako da nema opravdana razloga na koji bi se ugarski staleži mogli pozivati braneći neposrednu aneksiju Rijeke.«²⁹

Nema doduše sumnje da Mađari tada još nisu smjerali za pripojenjem Rijeke mimo Hrvatske; priječila ih je u tome baš ideja jedinstva zemalja ugarske krune, koja je činila izlišnom takvu mjeru, budući da se Hrvatska nije odmetnula od tog sklopa. Ta nitko nije mogao nijekati da ugarska kruna ne sadrži u sebi i kraljevine Hrvatske. Ali baš iz tih razloga Mađarima nije bilo mnogo stalo do toga da naglašavaju u pogledu Rijeke hrvatsko posredništvo, ma koliko ono bilo i točno i stvarno, to manje što ionako upravno nisu imali kome da podvrgnu Rijeku osim svome namjesničkom vijeću.

Tako se to pitanje neriješeno vuče godinama, od jednog saborskog zasjedanja do drugog. U međuvremenu je izbio rat protiv Francuske, koji se doskora odigravao i u najvećoj blizini — god. 1797. pa 1805. Rijeku su prolazno zauzeli Francuzi — tako da se tek na zajedničkom saboru god. 1807. ponovo pretresalo pitanje Rijeke.

Opet se ponavlja stari postupak: Hrvatski sabor traži zakonsko priznanje pripadnosti Rijeke Hrvatskoj, a zajednički sabor to prenosi na kraljevinu Ugarsku i predlaže za predstavnike Rijeke i »Ugarskog Primorja« sjedišta u objema kućama. Vladar na to odlučuje »da grad Rijeka i luka, koje je već presvijetla carica i kra-

²⁹ ibidem str. 93.

ljica Marija Terezija sjedinila s kraljevstvom, pripadaju ovom kraljevstvu».³⁰ Kako se dalje govori da se na osnovu toga dodjeljuju sjedišta riječkom guverneru u velikaškoj kući, predstavnicima Rijeke i Bakra u staleškoj, dakle u zajedničkom saboru, pojam bi se »kraljevstva« poklapao s djelokrugom zajedničkog sabora, dakle sa zemljama ugarske krune, pa bi se iz toga mogao izvoditi zaključak, da je vladar prihvatio ugarsku formulu. Ali se s druge strane u istoj rečenici cijelo uzakonjenje izvodi iz one odluke Marije Terezije, kojom je Rijeku bila sjedinila s Hrvatskom. Ovaj bi se argumenat stoga dao upotrebiti za to, da se dokaže kako je vladar god. 1807. prihvatio hrvatsko gledište pa Rijeku podvrgao tek putem Hrvatske Ugarskoj. Pravnička je dakle dovitljivost uspjela da ovom formulom i sama izbjegne određen stav.

Tako naravno svatko nađe u ovoj rečenici svoj smisao. Hrvatski sabor doista odmah predloži vladaru na sankciju zaključak u kojem na podlozi terezijanske odluke i njena spominjanja u zaključku ugarskog sabora od god. 1807. smatra Rijeku sastavnim dijelom kraljevine Hrvatske pa njenim predstavnicima podjeljuje mjesto u svojim redovima. Da je ovo gledište odgovaralo stvarnom stanju, pokazuje činjenica što ga je vladar god. 1808. u biti usvojio. Riječki guverner s ostalim primorskim zastupnicima dobiva sjedište i u hrvatskom saboru, ali ga ne dobiva zbog pripadnosti Rijeke Hrvatskoj samoj, kako su hrvatski staleži predlagali, nego — »kako bi se uklonila svaka sumnja koja bi mogla nastati i u budućnosti iz kriva tumačenja zakona u ovom pitanju« — zbog pripadnosti obuhvatnom državnom okviru, sadržanom u pojmu ugarske krune...³¹

³⁰ ibidem str. 102.

³¹ ibidem str. 103. i d.; Šišić na sp. mj. str. 48. i d.

Rijeci su ova pravnička nadmudrivanja bila strana, ukoliko samo nisu dirala u njenu komunalnu autonomiju. Interes ju je upućivao na što tješnju privrednu vezu sa zaleđem. Sa strepnjom je stoga primala odgode inartikulacije, a pozdravljala prijedloge koji su išli za tim da je izvuku iz izoliranosti, u koju je bila zapala ukidanjem Severinske županije.³²

Srećom je interes za nju rastao sve više. Niz stručnjaka, koji se upoznao s privrednim problemima Rijeke i zaleđa, svojom službom na Rijeci (guverneri Almásy i Szapáry), u hrvatskom vijeću (Škrlec), ili bio inače zainteresiran (spomenuti grof Batthyány i riječki trgovac Benzoni), pridonio je teoretskim i praktičkim radom da krajem XVIII. stoljeća pogled hrvatsko-ugarskog zaleđa bude jasno usmjeren prema Kvarneru.

Sad se nije više lutalo u neodređenim planovima kako bi se pomoću vanjske trgovine podigao privredni standard zaleđa; umjesto toga su došli vrlo stvarni računi o cijeni agrarnih proizvoda koje zaleđe ima za izvoz, i o njihovoj mogućnosti plasiranja na stranom tržištu. A kod toga su i nakon truda od tri četvrt stoljeća još uvijek glavna kočnica bile loše saobraćajne veze. Karolina naime nikako nije ispunila očekivanja; transport po njoj bijaše težak i prema tome skup, tako da su se Rijeka i Primorje pokatkad opskrbljivali kukuruzom u Italiji umjesto u blizom hrvatskom zaleđu, a iz istih je razloga riječka prerađivačka industrija uvozila konoplju i razne vrste vina također s one strane Jadrana.³³

Da olakša prilaz k Rijeci, predloži grof Batthyány da se Kupa sve do Broda učini plovnom, čime bi roba za Rijeku većim dijelom putovala vodenim putem, a

³² Batthyány na sp. mj. str. 101.; Rački na sp. mj. str. 100.

³³ Batthyány na sp. mj. str. 40. i d.

kolskim tek kratku dionicu od Broda do mora. U njegovu se arhivu nalazi plan za velike vinske transportne lađe, a upotrebljivost je vodenog puta pokazao pred Bečlijama, kad je prvom parnom lađom vukao uz vodu dva šlepa. Na poticaj Riječanina Adamića osnovano je društvo s ciljem da regulira rijeke u zaleđu; društvo kasnije izmijeni svoj projekt, napusti plan, riječne regulacije, pa gradi novu, takozvanu Lujzinsku cestu od Rijeke do Karlovca.³⁴

Promet se sa zaleđem pojačavao zbog prolazne konjunktura koju su izazvali napoleonski ratovi, jer se preko Rijeke u drugom koalicionom ratu vršio izvoz žita i drugih agrarnih proizvoda za austrijske vojske u gornjoj Italiji. Štaviše, u kasnije zatvaranje svih luka pod francuskom kontrolom za englesku robu, pa engleska protublokada, otvarahu neviđene mogućnosti za austrijske i hrvatske luke, jer su te bile gotovo još jedine evropske luke izvan tog sistema. Tako se tranzit iz Orijenta u srednju i sjevernu Evropu vršio preko Rijeke i Trsta. Riječka trgovačka kuća Adamić zahvaljuje tim okolnostima svoj nagli uspon.

Zamašnost tadašnjeg prometa prikriva potpuno činjenicu da se pogoršao odnos između austrijskog i hrvatsko-ugarskog udjela u pomorskoj trgovini. Otkad su naime poslije propasti Dubrovnika pa Mletačke republike mletački jadranski posjedi, Istra i Dalmacija, pripali austrijskoj, a ne ugarskoj državnoj polovici, brojne trgovačke lađe Dubrovnika, Kotora i sjevernodalmatinskih gradova pojačale i onako već znatnu brojčanu premoć tršćanskog brodovlja nad riječkim.³⁵

³⁴ ibidem., Domanovszky na sp. mj. str. 175., 182. i d; Kobler na sp. mj. II. str. 93.

³⁵ Becher na sp. mj. str. 33. i d.

Trgovačka je međutim konjunktura jadranskih luka prestala, kad je Austrija god. 1807. također zatvorila svoje luke engleskoj robi, a dvije godine kasnije nestala je uopće svaka podloga daljem prosperitetu, jer je zaleđe bilo raspolovljeno: Rijeka s područjem južno od Save pa Istrom, Austrijskim Primorjem, Goricom, Kranjskom, Dalmacijom i dijelom Koruške sačinjavaše sad pod francuskom vlašću takozvane »Ilirske provincije«, odnosno kasnije »Ilirsku kraljevinu«. Rijeku nato blokira s mora engleska flota, a s kopna grad ne raspolaze više nikakvim vrednijim zaledem.

Ustanova slobodne luke bila je pod takvim okolnostima suvišna, te nestaje istodobno s organima municipalne samouprave, koje zamijeni gradonačelnik (maire) s asesorima i postavljenim vijećnicima.³⁶ Slaba je naknada za izgubljeno zaleđe da se u istom teritorijalno-administrativnom sklopu civilne Hrvatske uz Rijeku nađu sav austrijski dio Istre, svi otoci u Kvarneru, kao i to da je Rijeka svoju jurisdikciju protegla na Sušak, Dragu, Trsat i Podvežicu.³⁷ Tranzitna se trgovina nije time mogla oživjeti. Doduše, među klauzulama mirovnog ugovora od god. 1809. nalazila se odredba da Rijeka i dalje može služiti kao trgovačka luka svojoj bivšoj državi, ali je hrvatski sabor na svom zasjedanju god. 1811. sasvim točno ocijenio težinu gubitka, kad predbacuje svom vladaru što je odstupio taj dio Hrvatske, a time i gotovo jedinu njegovu trgovačku vezu s vanjskim svijetom, bez prethodna sporazuma sa saborom.³⁸

Francuske vlasti nastojahu uspostaviti kopnenu vezu s Orijentom; preko Bosanske Kostajnice, Siska, Kar-

³⁶ Kobler na sp. mj. III. str. 83.

³⁷ Šišić na sp. mj. 52. i d.

³⁸ Rački na sp. mj. str. 114.

lovca žele privući robu u Iliriju i na more, ali je promet bio suviše neznatan, a da bi nadoknadio pretrpljeni gubitak.³⁹ Ni propast francuske vlasti god. 1813. nije još donijela znatno poboljšanje Rijeci, jer njoj nije slijedio povratak na staro, t. j. spoj s hrvatsko-ugarskim zaleđem, nego je još devet godina životarila u nešto promijenjenom obliku kraljevina Ilirija, a unutar nje Rijeka kao okrug pod gubernijem u Trstu.

Stagnaciju pokazuje brojčano stanje stanovništva: riječki teritorij ima god. 1810. stanovnika 8958,

„	1815.	„	8950,
„	1819.	„	8345.

Još bolju sliku pružaju brojke za sam grad bez kotara: u istim godinama smanjuje se tamo stanovništvo od 8000 na 6904.⁴⁰

Tek god. 1822. uspostavlja se predratno stanje; Rijeka s Bakrom i Vinodolom čini opet gubernij, a njegov guverner ujedno vrši vlast komesara u obnovljenom Severinskom distriktu. Pošto severinsku baštinu uskoro preuzima Zagrebačka županija, položaj je riječkog gubernija bio isti kao i poslije ukidanja Severinske županije pod Josipom II.

Gubernij bijaše samostalno tijelo, a njegov guverner i zastupnici grada Rijeke sudjelovahu na hrvatskom saboru, koji je sa svoje strane u instrukcijama za zajednički sabor vodio točno računa o potrebama svoga primorja, što zacijelo ne bi uradio da Rijeku nije smatrao dijelom svoje kraljevine.⁴¹

³⁹ Costa na sp. mj. str. 65.; Viezzoli G.: Fiume durante la dominazione francese. FR XIII/XIV (1938.) str. 87. i d.

⁴⁰ Kobler na sp. mj. III. str. 36.

⁴¹ Rački na sp. mj. str. 121. i d.

A grad je, u međuvremenu u ljestvici sudionika na zajedničkom saboru našao i položaj za koji je mislio da najbolje odgovara pojmu njegova corpus separatuma: »quasi ad systema regni comitatum accedens«. ⁴²

⁴² ibidem str. 126.; Šišić na sp. mj. str. 55.

BORBA ZA RIJEKU

U burnim se vremenima XVIII./XIX. stoljeća staro građanstvo prorijedilo. Njegova jezgra bijahu pravi, priznati građani, a među njima u prvom redu patriciji, skupljeni u oba vijeća. Ta vijeća stadoše se već zarana, kako je spomenuto, dijeliti sve više od ostaloga građanstva, te zatvarati svoj krug prilivom novih snaga. Sredinom XVIII. stoljeća taj je proces završen: oba vijeća, veliko i malo, od god. 1717. do 1764. uopće ne popunjuju više ispražnjena mjesta novim članovima. Naravno da time broj članova stalno pada; za obične građane nema ni mogućnosti da se izborom u veliko vijeće dočepaju gradskoga plemstva. Šaćica vijećnika koja sada upravlja gradom broji nekoliko desetaka ljudi, i od ovih mnogi uopće ne dolaze na sjednice ili su po privatnom poslu odsutni. Vladar stoga snizuje na koncu potrebni kvorum za sjednice, i to kod velikog vijeća od pedeset na dvadeset, a kod maloga od dvadeset i pet na petnaest. U isto vrijeme snizuje granicu dobi, potrebnu za izbor u malo vijeće od trideset na dvadeset i pet godina, kako bi bar na taj način popunio ovo vrhovno gradsko upravno tijelo.¹

¹ Viezzoli: Contributi ... str. 123. i d.

Ali baš uporedo s tim pokušajima spasavanja već matore oligarhije izmiče joj ekonomska podloga. Preci su je stvorili izdižući se iznad svojih sugrađana svojim radom, prije svega trgovanjem. Ali potomci nisu više u prvom redu trgovci, nego plemići-patriciji, kojih ugled stalno raste otkad je nasljednošću vijećničkih mjesta otpala opasnost uvijek nove konkurencije. Međutim, njihov se materijalni položaj u nesigurnoj borbi za opstanak zadnjih dvaju stoljeća pogoršao. Među riječkim brodovlasnicima god. 1760. nalazi se svega jedan vijećnik, god. 1803.² udio također nije mnogo veći. Patricijat je materijalno tako propao, da se jedan dio prihoda »poreza siromaha« (dazio dei poveri) upotrebljava za njegovu uzdržavanje.³ Grčevito se stoga drži svoga položaja od kojega hoće da živi.

Sve rjeđe i teže prima bilo koga za pravoga građanina, kako građanstvo ne bi ojačalo i jednog dana srušilo oligarhiju. Stoga se razloga i taksa za prijem stalno povisuje.⁴ Tako ni građanski redovi ne idu u korak s razvitkom grada, nego rastu vrlo sporo. God. 1701. ima u svemu — 120 pravih građana. I već je veliki uspjeh tih građana, kad su god. 1782. prodrli sa dvojicom svojih predstavnika u vijeće, pošto su se prethodno organizirali kao posebno gradsko tijelo.⁵ Oni su svakako bolji predstavnici gradskoga života negoli patricijat, iako gornji popis iz god. 1803. pokazuje da ni ti nisu više glavni nosioci privrednih snaga grada. Život već sad teče mimo njih. U poredbi dakle s brojem cjelokupnog pučanstva

² ibidem str. 69.; Kobler na sp. mj. II. str. 94.

³ Viezzoli na sp. mj. str. 84.

⁴ ibidem str. 142.

⁵ ibidem str. 125.; Kobler na sp. mj. str. 201. i d.

krug je građanstva, t. j. pravih građana i vijećnika, dosta neznatan.⁶

Francuska je uprava svojim postavljenim činovništvom i vijećem vodila najradikalnije računa o tom pomjeranju snaga, ali je preživjelost patricijata našla izraza već i mnogo ranije u odluci hrvatskog kraljevskog vijeća, da se ubuduće guverner ne instalira više u plemićkoj crkvi sv. Vida, nego u pučkoj, t. j. župnoj.

Po povratku Rijeke Hrvatskoj i Ugarskoj god. 1822. uspostavio se, doduše, opet patricijat, ali se do svoga ukidanja god. 1848. donekle promijenio, jer se uvriježio običaj da se biraju za riječke vijećnike ne samo »prisutna«, nego i »odsutna« lica, tako da ih je na koncu bilo četiri vrste: patrizi consiglieri effettivi presenti, p. c. effettivi assenti, p. c. onorari presenti, p. c. onorari assenti, god. 1823. svih ukupno 119 lica.⁷

No ako se biranjem odsutnih lica u vijeće povećala vladajuća kasta, ipak je to bilo bez dubljih posljedica. Jer je vlast ostala i dalje koncentrirana u rukama nekoćine »prisutnih«.

Osim toga su se nova lica birala vrlo obazrivo, i pomno se pazilo na to, da se u taj krug privilegiranih ne bi uvukao netko nepoćudan. Borba se jedino vodila oko toga, koja će grupa u vijeću proturiti svoga kandidata. A u skupu, gdje svaki član smatra da ima jednako pravo na najviše položaje, plodno je tlo za grupacije, klikaštvo, intrige i međusobne podvale, što sve cvate u tom forumu i truje cijeli gradski život još i kasnije, kad se ta zagušljiva atmosfera prenosi političkim

⁶ god. 1794. stanovništvo riječkog teritorija broji 6.764 duša (Kobler na sp. mj. III. str. 36.).

⁷ ibidem II. str. 176.—178.

razvitkom u toku druge polovice XIX. stoljeća i među puk.

Taj je međutim do sredine stoljeća znatno ojačao. Priliv je iz zaleđa nadoknadio stagnaciju ratnih godina, te u umjerenom tempu prešao desetu tisuću (brojeći cijelo stanovništvo). God. 1848. kotar već broji oko 12.000, od čega na sam grad otpada oko 8.000 stanovnika. Tako se riječko pučanstvo obnavlja jakim hrvatskim prilivom. Zvanična je statistika prema tome god. 1851. nabrojila samo 691 Talijana, što bi bilo, prema Trdini, oko sto porodica, i 76 Mađara.⁸ A kao i u srednjem vijeku još tada se stari dio grada zove »Gomila«. No spoljašno se lice gradsko tim jačanjem domaćeg, hrvatskog elementa nije mnogo promijenilo. Vršeni su doduše izbori na osnovu novog mađarskog zakona god. 1848., te su uz patricije pridošla u gradsku skupštinu još 84 izabrana gradska zastupnika.⁹ Ali u temelje se gradske uprave nije diralo. Patriciji se stoga uporno drže na svojim položajima. A time je hrvatski faktor na Rijeci i dalje bio potisnut u pozadinu, makar je brojčano bio u golemoj većini.

Nosilac hrvatstva na tom teritoriju bijaše mali čovjek, koji još uvijek nije imao udjela u upravi. Tako se i kasnije historija Rijeke razvija u borbi za očuvanje njene municipalne samostalnosti, priokrojene ličnim interesima šaćice starih porodica.

Stoga u razdoblje velikih previranja god. 1848. Riječka ulazi s magistratom, čiji se predstavnici tvrdoglavo i uporno brane od svake iole uže političko-upravne veze sa zaledem. Državno-pravno smatraju svoj grad podvrgnutim jedino kraljevskoj kruni, dok se izričito ograđuju već

⁸ Trdina J.: Bachovi husarji in Iliri. Zbrani spisi I (1903.) str. 168.; Kobler na sp. mj. III. str. 35.; Rački na sp. mj. str. 138.

⁹ BP 1849. br. 694 prilog 2.

i od toga, da bi i za njih vrijedile riječi guvernera Kissa o »našoj ugarskoj domovini«. Njihova domovina seže samo — »od Rječine do Kantride«.¹⁰

Taj tip Riječanina, »Fiumana«, koji se svijesno uživa u svoju općinsku autonomiju u uskim granicama corpus separatuma, pun općinskog egoizma, ne osjeća se ni kulturno ni politički bliz svome hrvatskom zaleđu. To je mentalitet srednjovjekovnog partikularizma. No korijen tome ne leži u nacionalnoj protivnosti između Rijeke i zaleđa, nego je kulturno-socijalan. Ako upotreba talijanskog jezika ostaje i dalje raširena, to je s jedne strane zbog toga što je to internacionalni jezik u pomorskoj trgovini, a s druge, što još i u tadašnjim prilikama na Rijeci znači višu obrazovanost. A tu talijansku formu riječki lokalni patrioti počinju shvaćati sve više kao jamstvo općinske samostalnosti i u tom se smislu taj kulturno-socijalni biljeg Rijeke pretvara polako i gotovo nesvijesno u nacionalni.

Samo, riječki je činovnik XIX. stoljeća kao »nacionalist« daleko od toga da bude iredentist. On ne želi Italije, ako i polaže važnost na to da s hrvatskim vlastima poslije pripojenja Hrvatskoj dopisuje i opći na talijanskom jeziku, ili ako, štaviše, jednom prilikom traži da i hrvatske vlasti upućuju magistratu isto takve dopise. On želi samo povratak na s t a r o. A dotle, naglašujući osobenosti svoga grada u jeziku, upravi i t. d., hoće da stvori jaz između grada i zaleđa, i time otkloni avet provincijalizacije. Zato i stalno naglašavanje riječkog magistrata o vjernosti c a r u, a ne Hrvatskoj, i pokušaji da dopre do njega, kako bi se od njega ishodila garancija riječke sa-

¹⁰ Andrović J.: Riečko pitanje prema Hrvatskoj i Ugarskoj u poviesti i politici od postanka do dana današnjega (1911.) str. 125. n. 1. Kantrida se nalazi na zapadnom dijelu grada, gdje je danas kupalište i brodogradilište.

mostalnosti. Zato konačno i ono dugo premišljanje riječkih činovnika početkom god. 1849. da li nije »protiv careve volje«, ako se zakunu na vjernost ne samo njemu već i trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kako to traži Bansko vijeće, odnosno banski povjerenik Bunjevac.¹¹

Dakako, raditi s ovakvom garniturom ljudi na Rijeci bilo je u eri stvarnog povratka Rijeke Hrvatskoj vrlo teško. A kobni je politički razvitak, baš tu petrificiranu kastu oligarha stalno držao na površini, tako da je u sudbonosnim vremenima predstavljala grad...

Konzervativni značaj riječkog političkog života, čuvanje autonomije, određuje stav prema revolucionarnim pokretima. Oligarhija u svemu teži da očuva dotadašnje stanje, a puk nije politički još toliko svijestan da bi igrao neku samostalnu ulogu. Dok u carevini ustaju narodi u borbi za slobodu, na Rijeci su glavna briga jedino komunalna prava. Od tekovina se novoga doba prima samo ono što ne zadire u gradsku autonomiju.

Tako Rijeka po uzoru drugih gradova osniva građansku gardu, postavlja odbor za sigurnost, koji bi trebao uredovati do izbora novog gradskog predstavništva. Ali svi ti organi u mrtvilu političkog života na Rijeci nemaju pravog posla. Spomenuti odbor postoji u svemu dva tjedna, a djelatnost se građanske garde svodila uglavnom na intervenciju kod tučnjava u riječkim krčmama. Služba je postajala tako monotona da su šaljivdžije u svojim izvještajima nakon noćne ophodnje javljali samo o nepristojnim psima i ugašenim svjetiljkama.¹²

¹¹ Bunjevac Bansom vijeću. Rijeka 21. IV. 1849. ABu 1849. br. 213.

¹² »nel passare per la strada del Macello trovo colà dei cani da becciaio sciolti e latranti«. Fest A.: La guardia nazionale del XLVIII. BD III (1913.) str. 181.

Oduševljenje je, prema tome, za takvu službu naskoro spalo, što se ispoljavalo u sve češćem izostajanju. Izborom novog gradskog zastupstva prema zakonima četrdesetosmaškog ugarskog sabora završava se na Rijeci period unutrašnjih promjena, koje je grad proveo to spremnije, što je njegov položaj ostao netaknut. Opasnost je prijetila samo od Zagreba.

Otkad se naime Hrvatska pod Jelačićem okrenula protiv Ugarske, a hrvatski sabor u lipnju tražio obnovu banske vlasti »od Drave do mora«, postavljalo se pitanje pripadnosti Rijeke. Jer kriza hrvatsko-ugarskih odnosa iziskuje sad jasno rješenje, čija je zapravo Rijeka.

Dotada se Rijeka sakrivala pod plaštem zajednice zemalja ugarske krune, te izgrađivala svoj posebni položaj, a da kod toga formalno ne prekine ni s Hrvatskom, jer je i na njena saborska zasjedanja slala svoje poslanike. Ali sada, poslije više-manje otvorenog raskida ugarske zajednice, Rijeka visi tako reći u zraku, jer se smatnala podložnom samo ugarskoj kruni. Videći naime jamstvo svog posebnog položaja i dalje samo u svojoj vezi s Ugarskom, riječki vlastodršci dakako sa zaoštrenjem hrvatsko-ugarskih odnosa dolaze u otvorenu protivnost prema Hrvatskoj, jer ne će da vode računa o tome, da im je susjed Hrvatska a ne Ugarska. A kako pojam ugarske krune za Hrvate svakim danom sve više gubi svoj sadržaj, to njegovo naglašavanje od strane Rijeke postaje u hrvatskim očima sve izazovnije.

Kad se ljeti god. 1848. zapažaju ugarska rovarjenja protiv hrvatske vlasti u Primorju i Gorskom kotaru, situacija se u Zagrebu ocjenjuje vrlo ozbiljno, jer u isto vrijeme Mađari agitiraju i na drugom kraju Hrvatske, u Slavoniji. Energični podžupan Zagrebačke županije, Josip Bunjevac polazi na jug i ubrzo uspostavi red, ali usta-

novi da je agitacija potekla »iz bližnjega dušmanskim mađarskim duhom okuženog grada Rijeke«. Kako bi ugušio zlo u zametku, on poziva krajem kolovoza riječkog guvernera da napusti grad, te da mu ga preda. Nekoliko dana poslije toga, nakon uzaludnih pregovora, on osvane na sušačkom mostu s oružanom silom, sastavljenom od graničara, financijskih stražara, građanske garde bakarske i seljaka, te 31. VIII. zaposjedne Rijeku. Poduzeo je sve to, kako izvještava bana,¹³ na svoju ruku, bez ikakva banova naloga, vođen među ostalim željom» da puk ovi, koji negovanjem Magjarah posve skoro Narodu svome otudjen jest, opet ljubav za svoj rod očuti.« Na žurbu ga je vjerojatno potakla i vijest prema kojoj je riječko gradsko zastupstvo odaslalo dvojicu izaslanika u Beč da ishode primitak grada u austrijsku zajednicu, jer ih Ugarska nije mogla očuvati od hrvatske vlasti.

Uzbuđenje, koje je Bunjevčev postupak unio u učmalu riječku sredinu, odrazilo se u stavu njenih predstavnika. Šačica privilegiranih na Rijeci bila je svijesna toga da posjeduje sve što se može postići: svaka je dakle promjena sama po sebi donosila izvjesnu nesigurnost njihova položaja, a oni su u takvu slučaju mogli samo izgubiti, a ne dobiti. Stoga su krajnje rezervirani prema novoj hrvatskoj vlasti na Rijeci. A Bunjevac, kome još nije posve jasna specifičnost društvenog ustrojstva, stavlja to u ovu opću karakteristiku, opisujući svoj doček na Rijeci: »... grad posve miran jest — građani viendar, kojih duh veoma talianskimah, republikanskimah i magjarskimah Carstvu pogibelnimah načelimah otrovan jest, veoma raztuženi — niti najmanje simpatie za naš narod za sada nećuti.«¹⁴ No nadao se da će ih s vremenom ipak

¹³ Bunjevac Jelačiću. Rijeka 31. VIII. 1848. BVn br. 145 1/2.

¹⁴ ibidem.

predobiti i u njima probuditi osjećaj za hrvatsku domovinu. Nastojao ih je umiriti garancijom svih privilegija. Po ulasku u Rijeku jednim je dakle proglasom odmah zajamčio uživanje dotadašnje komunalne slobode kao i upotrebu talijanskog jezika; a kad je uskoro postavljen na Rijeci za banskog povjerenika, a kasnije Jelačić sam imenovan za guvernera, tradicija se gubernija nastavljala. Bunjevac je uklonio iz službe jedino Mađare, dok je domaće činovnike, makar bili i dalje najljući zagovornici riječkog separatizma, potvrdio na njihovim položajima, nadajući se da će njih, a s njima i čitav grad predobiti.¹⁵ Nije se međutim zavaravao o težini zadatka; riječka ga je gradska uprava na čelu s potkapetanom Tosonijem svakom zgodom svojim postupcima mogla uvjeriti koliko je on još daleko od cilja.

Zabrinuto naime za posebni položaj u budućnosti pod hrvatskom vlašću, gradsko vijeće koristi se svakom zgodom da ga demonstrativno naglasi. Već četrnaest dana nakon Bunjevčeva dolaska gradsko zastupstvo odlučilo poslati izaslanike caru, da traže jamstvo riječke autonomije, podižući unaprijed svoj glas protiv svake mjere »kojom bi se povrijedili tradicionalni politički položaj ovoga slobodnog kotara i njegova pripadnost ugarskoj kruni u svojstvu provincije i posebnog tijela«. ¹⁶ Iz istog uskog lokalnog duha vide u hrvatskoj zastavi u luci ugrožavanje svoje slobode, pa bi je rado zamijenili municipalnom, a pred očima hrvatskog banskog povjerenika ugrađuju na lučkom gatu spomen-ploču, u kojoj izriču zahvalnost ugarskim vlastima zbog početka izgradnje

¹⁵ Isti banskom namjesniku Lentulaju. Rijeka 29. XII. 1848. BVn 1849. br. 51.

¹⁶ Depoli A.: Il diritto storico ed etnico di Fiume di fronte alla Croazia (s. d.) str. 20. n. 1.

umjetne luke god. 1847.¹⁷ Kad Bunjevac to dade skiniti, upotrebe promjenu na prijestolu i imenovanje Jelačića za guvernera Rijeke, da odrede izaslanstvo, koje bi pozdravilo novoga cara i novoga guvernera, i posebno istaklo pred vladarem samostalnost Rijeke.

No tada odsutnom Bunjevcu potkapetan Tosoni javlja samo da je grad zaključio poslati poklonstvenu deputaciju,¹⁸ u hrvatskom pismu banskome namjesniku Lentulaju isto tako ne govori ništa o tome da bi izaslanstvo imalo podmetnuti mladom caru prećutnu sankciju riječke samostalnosti, nego naprotiv nastoji ishitriti dozvolu za odlazak deputacije uvjeravanjima o velikoj privrženosti riječkoga stanovništva novom guverneru, »tako da svaki se tersi kako da bolje priverženost svoju novoimenovanom Gubernatoru nemanje nego i cijeloj hervatskoj domovini, koja istoga obćeštovanoga Poglavara s nami ljubi i obožava, pokazati može«. Lukavi Tosoni ide, štaviše, tako daleko da eventualno protivno mišljenje o raspoloženju riječkog stanovništva proglašuje kao neistinito, dano »u podloj i sebičnoj sversi uzrokovati nesklad i sijati razdor i neprijateljstvo izmed ovih stanovnikah i bratje svoje hervatah«.¹⁹

Banski povjerenik međutim zna drugačije pričati. Na kraju se godine 1848. osyrnuo na svoje četirimjesečno djelovanje u gradu, te došao do vrlo ozbiljnih zaključaka.²⁰ Sporo buđenje hrvatskog duha na Rijeci razočaralo ga je; još nije uspio razbiti uski komunalni horizont.

¹⁷ za historijat izgradnje luke v. Jánossy D.: Adatok a flumei kikötő történetéhez 1776.—1848. (Századok LVIII/1924.) str. 495.—518.

¹⁸ v. n. 15.

¹⁹ riječki potkapetan Tosoni Lentulaju. Rijeka 13. XII. 1848. BVn 1848. br. 735.

²⁰ v. n. 15.

»Sve što se od ovoga grada za korist obće hervatske domovine ište i što mu se predloži za tesno spojiti i stopiti ga s hervatskom kraljevinom, to u njemu nadje odpor i suprotivštinu«. Stalno laviraju, zaključuju da šalju caru poklonstvenu deputaciju, a u isto se vrijeme vesele svakom austrijskom neuspjehu na bojnom polju, izbijanju oktobarske revolucije u Beču, nadajući se očigledno da će to olakšati položaj Mađara, te od njihova grada odvratiti hrvatski pritisak. Ali kad pade Pešta, te time riječkim oligarsima splasnu svaka nada u povratak pod Ugarsku, smjesta pristaju da osnuju »domorodno hervatsko društvo za promaknutje narodnosti slavonsko-hervatske u ovom primorju« i pristupaju kao članovi među prvima baš najžešći separatisti Tosoni, Brelić, Pauer, Celebrini, Scarpa i dr.²¹

To međutim ne znači da su ti promijenili i svoje mišljenje, »jer pod lisičjom krinkom njihovom, — kako piše nešto kasnije Bansko vijeće banu²² — krije se i sada najveće neprijateljstvo i merzost proti našem rodu i obstojećem položaju stvari.«

Stoga je trebalo samo nekog sitnog povoda pa da suprotnost izbije opet bjelodano. Banski je povjerenik doduše nastojao da se što manje osjeti nova vlast na Rijeci, ali često su sami vanjski događaji silom prilika povlačili za sobom i neke promjene u samome gradu.

Mnogo prije nego što je hrvatska vlast zaposjela Rijeku, bio se već skućio djelokrug riječkog guvernera, kad je Primorje priznalo u svemu bansku vlast u Zagrebu, dok je Rijeka i dalje priznavala samo izravno peštansku vladu. Time su u raznim političkim i sanitetskim instancijama, koje su dotle bile zajedničke za Primorje i

²¹ Bunjevac Lentulaju. Rijeka 15. I. 1849. BVn 1849. br. 115.

²² Zagreb 10. II. 1849. ibidem br. 293.

Rijeku, a ukoliko su djelovale na primorskom području, riječki činovnici izgubili svoje položaje, jer su hrvatske vlasti postavile ljude, koji su se njima zakleli na vjernost. A dotle su činovnički kadar za sve glavne urede davali samo Riječani.

Otpušteni su se u prvo vrijeme tješili time, što su i dalje redovito podizali plaću kao i dotada na državnoj blagajni na Rijeci, iako nisu više vršili svoje službe. Ali kad je Bunjevac preuzeo vlast u gradu, obustavio je, dakako, ovakvo pljačkanje državne blagajne, a istodobno iz razumljivih razloga otpustio najuže suradnike bivšega guvernera. Iako je na njihovim mjestima postavio Riječane, i to većinom iz kruga vladajuće klike, ipak su se sva otpuštena lica smatrala pogođenima i povrijeđenima u svojim pravima.

Službena je stoga korespondencija hrvatskih vlasti puna njihovih žalba i tužakanja zbog navodne nepravde, koja im je učinjena.²³ Svaki se smatrao lično uvrijeđen, što se itko usudio da ga makne s mjesta, koje je zauzimao, bez obzira na to da li je bio za to sposoban ili nije, i da li je bilo njegovo mjesto uopće još vezano s nekim poslom ili je značilo samo čistu sinekuru. Ta cijeli gubernij sa svojim unosnim položajima bio je ipak samo tradicijom posvećeno lovište za šaćicu privilegiranih! Zato je i sva borba za očuvanje riječke autonomije u biti samo borba za ono lovište, u kojemu mala kasta gospodari, ne u korist naroda, nego u svoju, okrećući se kukom i motikom protiv svakog tko bi se usudio tražiti tako udobnu zaradu i za se. A kako Bansko vijeće, odnosno ban ne pre-

²³ ABu 1849. br. 60, 232, 244; BP 1849. br. 43, 50, 51, 59 itd.

kida brzom odlukom ta tužakanja, nego stalno zahtijeva mišljenja i izvještaje, prilika je da se to zamuti u riječkoj sredini. Čisto se administrativne mjere tumače prema tome politički. Pogođena osoba odjednom tobože nije uklonjena zbog pronevjeranja, nesposobnosti ili nerada, nego zbog zalaganja za riječke pravice, te prema tome postaje politički mučenik. A takvo lice može biti sigurno da će ga podržavati njegova klika, svijesna da ista sudbina može svakog časa pogoditi i druge njene članove.

Osjetljivost te kaste prema mogućim promjenama raste s toga razloga iz dana u dan i odražava se u gotovo bolesnom naglašavanju riječkih prava, bilo da ih tko ugrožava ili ne. U svemu ta kasta već vidi napadaj na svoje privilegije. Bakarski je razvitak u tom pogledu osobito uzbuđuje. Općine se naime bakarskog kotara bune protiv prevlasti grada Bakra u kotarskoj skupštini, te predlažu da se ukine pravo zastupstva patricijima i ostave samo zastupnici, birani od naroda.²⁴ Avet takvog demokratskog nazvitka, koji bi jednim mahom lišio patricijat monopola vlasti, suviše je bliza, a da se ne bi uznemirio i riječki patricijat. A zacijelo nije bila tajna na Rijeci, da se banski povjerenik pokazao vrlo sklon ovakvoj reformi.²⁵

Energično odbijanje Bakra, da ikada opet u bilo kakvoj formi potpadne pod Rijeku,²⁶ još povrh svega upućuje riječke vlastodršce na to da još više paze kako bi za sebe sačuvali pozicije bar na domaćem tlu. Stoga u

²⁴ Bunjevac Banskom vijeću. Rijeka 6. III. 1849. ABu 1849. br. 108.

²⁵ ibidem.

²⁶ Veliko spravišće Bakarsko Jelačiću. Bakar 13. III. 1849. BP 1849. br. 164; isto istome 10. XII. 1849. ibidem br. 903.

tom strahu za položaje nastoje da se još strože ograde od naroda, ne puštajući nikoga izvan svojih redova da sudjeluje u vlasti. Kad Bunjevac imenuje za upravitelja pomorsko-sanitetskog ureda na Rijeci doduše Riječanina, ali osobu izvan njihova kruga, dadu izglasati u gradskoj skupštini žalbu da je za tu službu postavljeno lice koje nije ni patricij ni gradski zastupnik.²⁷

A sve se to događa pod vlašću, koje predstavnik riječkom patriciju dovoljno ne imponira. Naviknut da u njegovu gradu kao guverneri sjede predstavnici poznatih ugarskih porodica (Majlath, Almásy, Szapáry, Kiss, Erdödy), koji sa sobom donose sjaj aristokratske kulture, najednom doživljava da na njihovo mjesto zasjedne skromni plemić iz okolice Karlovca. Za guvernera je doduše naimenovan hrvatski ban, a Bunjevac je samo njegov namjesnik. Ali guverner ne sjedi na Rijeci; a patricij, naučen ionako da promatra svijet samo kroz riječke oči, mora tu odsutnost guvernera osjetiti kao zapostavljanje svoga grada. Grad kao da je toliko spao u važnosti i ugledu, da se guverner više ne želi nastaniti u njemu, nego mu šalje samo zamjenika! A ovoga riječki patricij, ponoseći se svojim stoljenim plemstvom, ne smatra sebi ravnim, ta Bunjevčev je rod stekao plemstvo tek god. 1808!

Višemjesečni trud banskoga povjerenika nije prema tome urodio plodom. Kraj sveg opreznog i nenametljivog postupka, kojim je nova vlast nastojala da se preporuči riječkoj oligarhiji, ipak još nije bilo uspjeha, jer je konačno hrvatska vlast na Rijeci radila s garniturom, za koju je očuvanje gradske autonomije predstavljalo životni interes. Tako se hrvatska politika vrtjela na Rijeci u

²⁷ Riječko gradsko poglavarstvo Banskome vijeću. Rijeka 25. I. 1849. ABu. 1849 br. 121.

začaranom krugu: htjela je razbiti riječki politički separatizam kao smetnju hrvatskom jedinstvu, a oslanjala se u tu svrhu na Rijeci baš na najgorljivije separatiste. Opetovano se doduše spominje u izvještajima da Bunjevčevi agilni protivnici broje samo nekih dvadesetak ljudi. Ali ti su držali pozicije u svojim rukama i time priječili normalni razvitak grada u sklopu Hrvatske.

Stoga je ta kasta što dulje, to otvorenije protiv bankog povjerenika. S druge strane opet on u takvoj situaciji sve teže može da radi s njima. Sukobi su na dnevnom redu, bilo što Bunjevac toj kasti brani slati deputaciju izravno caru u Beč, ili zato što ga gradski činovnici tuže banu, jer navodno kani raspustiti gradsku skupštinu,²⁸ ili što mu magistrat, ne predlaže na vrijeme proračun, izgovarajući se momentanom zabranom održavanja gradske skupštine²⁹ i t. d. Banski povjerenik, ne želeći još više raspirivati vatru, pogotovu s obzirom na pogoršanu vanjsku situaciju početkom god. 1849., odgađa polaganje zakletve riječkih činovnika vladaru i hrvatskoj domovini više od četvrt godine. Ali to odgađanje tumači se na Rijeci kao slabost,³⁰ što daje samo nove pobude za intrigiranje protiv hrvatske vlasti.

No u ozbiljnoj vanjskoj situaciji, kad piemonteška flota krstari Jadranom, banski povjerenik napokon ne može više dopuštati da riječki organi na svakom koraku nastoje izigrati hrvatsku vlast. U njih se tako malo pouzdaje, da za obranu od eventualnih napadaja hoće da

²⁸ gradski sudac Kukatzkay Jelačiću. Beč 29. XII. 1848. f BP 1849. br. 15.

²⁹ Bunjevac Bansom vijeću. Rijeka 8. IV. 1849. ABu 1849 br. 56

³⁰ Bunjevac ministru Kulmeru. Rijeka 19. i 21. IV. 1849. ABu 1849. br. 210 i 212; isti Bansom vijeću. Rijeka 21. IV. 1849., isto tamo br. 213.

oboruža vjerni okolni puk, a nipošto da dade pušku u ruke Riječanima.³¹ U isto ga doba nadležne vlasti u nekoliko navrata upozoravaju na to, da Rijeka predstavlja stjecište mađarskih i talijanskih emisara, da se preko toga grada uvozi oružje za mađarsku revolucionarnu vojsku, da su riječki trgovci kriomice vozili drvo i hranu u opsjednute Mletke. Tek tada doznaje posve jasno da su ljeti god. 1848. Mađari udarali temelj svojoj ratnoj mornarici pomoću riječkih i tršćanskih agenata, a da je samo njegovo brzo zaposjednuće Rijeke spriječilo dolazak prvog ugarskog ratnog broda u riječku luku i time u posljednjem trenutku pomrsilo ove ugarske planove.³²

Bunjevac stoga dolazi do jedinog mogućeg zaključka, da se smijeni tadašnja gradska uprava i imenuju novi ljudi. Jer pale veličine puk više ne će slijediti, pa će potom hrvatskoj vlasti biti otvoren put do srca Riječana. Nasuprot pravnim zaskočicama Tosonija i drugova, on ističe hrvatsko pravo na Rijeku, što se osniva na zakonu i na nedavnom osvojenju. Stoga razloga osuđuje svako naglašavanje riječke samostalnosti kao drskost uperenu protiv jedine legalne vlasti na Rijeci, hrvatske. Zato zabranjuje odašiljanje deputacije caru, nadzire rad gradske uprave, čini saziv gradske skupštine zavisnim od prethodne svoje dozvole, ukratko vrši vlast, uvjeren da njegova borba za buđenje hrvatstva na Rijeci ima i šire značenje, jer se radi o tome da li će se iz Rijeke Primorjem i Istrom širiti hrvatski duh ili talijanski.³³

³¹ Bunjevac Banskom vijeću. Rijeka 20. XII. 1848. BVn 1848. br. 796.

³² ABu. 1849. br. 275, 282, 288, 291, 303, 305, 311.

³³ v. n. 15.

Kad stoga Jelačić traži objašnjenja o neprijateljskim makinacijama na Rijeci — »ja proti rebeliji boj bijem na jednoj strani, a ona u vlastitom mom području klice da pušta?« — i lično čini svoga povjerenika odgovornim za red i poredak, ovaj se odluči...³⁴ Iskustvo je pokazalo »dokle godir poglavarstvo gradsko iz samih skoro privrženikah magjarah i talianah sastojeće, u duhu boljem preinačeno nebude, tako dugo niti o boljem i verniem caru i domovini kretanju puka ovog ufati može se«. Zato kani razjuriiti onu činovničku kastu, koja se isprijčila između hrvatske domovine i riječkog pučanstva, te je nadomjestiti novim, čestitim ljudima. Otpušta šefa policije, kapetana luke, koga usto stavlja još i pod istragu. Na njihova mjesta postavlja druge, vjernije suradnike.³⁵ Ali, dakako, kad nalazi takve izvan dotadašnjeg kruga, a povrh toga još i u Bakru, opet dvostruko izaziva riječku oligarhiju, jer time uvlači u službu i ne-patricije odnosno ne-zastupnike, pa još i »strance«³⁶. Zato predlaže dalje da se uopće raspusti »dosadašnje gradsko predstavništvo, te imenuje, umjesto njega upravni odbor, a da se potkapetan Tosoni stavi radi mnogih propusta i nekorektnosti pod istragu. Tako je ljeti god. 1849. s banovim odobrenjem napokon izvršena po prvi put radikalna reforma.³⁷

Novoimenovani »upravljaajući odbor« sastoji se isprva od 22 člana, kojima naknadno pridolaze još osmorica, sve same osobe naklonjene novoj vlasti, ili bar, kako glasi Jelačićev nalog, ne neprijateljski raspoložene

³⁴ Jelačić Bunjevcu. Šove 2. IV. 1849. ABu 1849. br. 291. Detaljnije o svemu u monografiji koju pripremam o Jelačiću.

³⁵ Bunjevac Jelačiću. Rijeka 18. VI. 1849. BP. 1849. br. 287.

³⁶ isti istome. Rijeka 4. VII. 1849. BP 1849. br. 386.

³⁷ v. n. 35; Jelačić Bunjevcu. Šove 29. VI. 1849. ABu 1849. br. 393.

prema Hrvatskoj.³⁸ Nema dóduše među njima nijedno lice, koje nije već bilo u gradskom predstavništvu prije raspuštanja, bilo kao patricij ili kao gradski zastupnik. Ali dok je prije prevlast na ključnim položajima držao patricijat, sada su gradski zastupnici brojčano u nadmoći; 20 zastupnika — 10 patricija.

Pošlo se, dakle, na Rijeci naprijed, ali se ipak i kraj svega toga stalo na polovici puta. Dakako, potkapetan je maknut; no ostali su izvršni organi, činovnici. Valjda se vjerovalo da će ti morati u svemu slušati nadležnu vlast, odbor, i da kao izvršni organi, a bez podrške gradskoga predstavništva, ne će moći praviti smetnje. •

Prvi dani novog uređivanja kao da su i doista opravdavali te nade. Riječki su se smutljivci primirili, više ne padaju optužbe ni s jedne ni s druge strane, štaviše, dosadašnji otvoreni protivnici daju sebi krojiti surke kao znak hrvatstva. Vjeruje se da treba samo nastaviti istom strogošću, i kad još maknu dva-tri Tosonija, red će biti potpun.³⁹

No naskoro se stara birokracija pribrala, te prelazi u napadaj. Iz osakaćenog poglavarstva hoće opet stvoriti zatočnika municipalne slobode i jedinu zakonitu vlast. U toj namjeri protestira protiv odbora kao nelegalnog, jer se njegove odluke stvaraju bez njezina sudjelovanja, a usto još krnje gradsku autonomiju.⁴⁰ Puku se govori da odbor nije sposoban za rad, jer da stručno navodno nije na visini. Ban se pak poziva da ga raspusti, te preda vlast starom gradskom predstavništvu, jer su ugušenjem mađarske revolucije ionako nastupila mirnija vre-

³⁸ ABu. br. 602; BP 1849. br. 694.

³⁹ Vakanović Jelačiću. Rijeka 15. VIII. 1849. BP 1849. br. 383.

⁴⁰ Blasich-Brelich-Dall' Asta Jelačiću. Rijeka 30. VIII. 1849. ibidem br. 542.

mena.⁴¹ A kako je već Tosoni osporio, neposredno prije nego što bijaše stavljen pod istragu, banskom povjereniku pravo nadležne vlasti,⁴² to doskora u nekom sudskom postupku i magistrat svijesno mimoilazi odbor kao pretpostavljenu vlast, upućujući žalbu stranke izravno banu.⁴³

Glavni su gradski činovnici to jače interesirani da se otresu kontrole, jer je baš tada istraga protiv potkapetana i ostalih visokih funkcionara iznijela na vidjelo nezgodne stvari, ne samo o vezama birokracije s raznim emisarima protivne strane, nego i o pronevjeranju priličnog dijela novca, koji je bio određen za izgrađivanje luke. Neposredno naime prije Bunjevčeva ulaska u Rijeku god. 1848. gradski predstavnici podigoše noću iz državne tridesetnice (carinarnice) nekoliko tisuća forinti, da ih isplate tršćanskom poduzetniku Spiridionu Gopčeviću za materijal, premda je taj bio već plaćen. Istraga je osim toga utvrdila da je tada i nekoliko kesa s novcem odmah svršilo u rukama gradskih otaca. To je bio i razlog zašto se potkapetan Tosoni tako uporno i dugo (do ožujka 1849.) ustručavao da podnese banskom povjereniku obračune gradskih novaca.⁴⁴

Povoda je dakle bilo dosta, da to društvo pošto-poto zabašuri svoje podvige, te sruši Bunjevca i njegov odbor!

Međutim, bansku je vlast konačno prošlo strpljenje. Budući da politika moralnog osvajanja nije uspjela, povjerenik sad nastupa energično, kako bi jednom za-

⁴¹ Riječki patriciji i zastupnici Jelačiću. Rijeka 26. IX. 1849. BP 1849. br. 615 prilog B.

⁴² Tosoni Banskom vijeću. Rijeka 4. VII. 1849. BP 1849. br. 352.

⁴³ Bunjevac Jelačiću. Rijeka 6. IV. 1850. BP 1850. br. 537.

⁴⁴ isti istome. Rijeka 29. IX. 1849. ABu. 1849. br. 573.

uvijek uništio »stranku protunarodnu magjarsko-taliansku, koja jošter u nekoliko činovnikah zastoji i u potaji jošter klie«. ⁴⁵ Čim su stoga gradski činovnici protestirali protiv novog odbora, izgube položaje i na njihova mjesta dođu drugi, jer »samo odvažnostjom nemirnike riečke k pameti dovesti moguće jest.« Bunjevac doduše zna »da način ovi mnogima i mogu reći svim rečkim nemirnikom dopasti se neće — znadem i to — da isti ovi ljudi dvolični, sada gdje uvide da pravim svojim licem ništa opraviti nemogu, pod krinkom lojalnosti i domoljubja obilaziti i način mojeg postupanja kano odveć strog i zločestog uspieha kuditi prepustili nebuđu. Ništamanje svih tih klevetah nebojim se, jerbo imam čistu savjest.« ⁴⁶ Kao i poslije skidanja, Tosonijeva grupica se i sada preplaši nenadane energije hrvatske vlasti, te se povuče. Otpor bi se riječkog separatizma dao sad po svoj prilici ubrzo sasvim skršiti, da je hrvatska politika ostala dosljedna.

No je li to bilo moguće?

Prije svega položaj banskog povjerenika nije bio dosta jasan. Zaposjednućem grada ostvario se je zaključak hrvatskog sabora o obnovi banske vlasti od Drave do mora. Nadređena vlast mu je bila zbog toga sad u duhu starih hrvatskih prava ban ili njegovo Vijeće u Zagrebu. S druge je strane imenovanje guvernera za Rijeku upućivalo na to da grad ipak još nije sasvim uklopljen u Hrvatsku. Kao banski povjerenik Bunjevac je stoga mogao biti zamjenik Jelačića kao bana ili kao riječkog guvernera. Naslov Bunjevčev upućivao bi na prvo, stvarno stanje grada na drugo.

⁴⁵ isti istome. Rijeka 31. VIII. 1849. ABu. 1849. br. 498.

⁴⁶ isti istome. Rijeka 25. IX. 1849. ABu. 1849. br. 560; v. i n. 40.

Kako su postojale u Hrvatskoj za sve vrijeme Jelačićeva boravka na bojištu politički dvije glave, ban i Bansko vijeće, koje usto nisu raščistile svoje kompetencije u odnosu prema nižim vlastima, niti se međusobno obavještavale o svim odlukama, niti bile uvijek jednog istog mišljenja,⁴⁷ to je bio banski povjerenik u dvostrukoj stisci.

Bunjevac se stoga teško snalazio u toj situaciji gdje je bilo sve neizvjesno: i položaj grada, i njegov lični, i njemu nadređena vlast. Zbog toga prima i direktive s nekoliko strana, a i sam se obraća na više mjesta. Tako kontakt ni s jednim pretpostavljenim nije potpun i neprekinut, pa zato nigdje povjerenik ne nalazi u odlučnim časovima prave podrške.

Riječki neprijatelji su uskoro zamijetili tu unutrašnju slabost hrvatske vlasti, te zato nikada, ni kraj svih energičnih udaraca banskoga povjerenika, ne gube nade, da će ga na kraju krajeva ipak nadmudriti. Stoga se uvijek utječu jednoj od njemu nadređenih vlasti. A ta, neupućena u predmet ili samo upola, mora da se tek upozna s njim. Tako se odluke o konkretnim riječkim problemima većinom ne stvaraju na osnovu čvrsto određenih načela nego samo prigodice, od slučaja do slučaja, i svako se rješenje zavlači u nedogled.

Izgleda osim toga da Bansko vijeće dugo nije shvatilo suštinu riječkog pitanja. I suviše je vjerovalo riječkim funkcionarima koji su se stalno žalili na Bunjevca, i dalo se smesti vještīm naglašavanjem posebnog položaja Rijeke. Zato ono i koči energiju, kojom Bunjevac hoće da učini kraj vrdanju riječkog magistrata. Bansko mu vijeće osporava pravo da odredi saziv gradske

⁴⁷ Bogdanov V.: Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848./1849. (1949.) *passim*.

skupštine, štaviše, bezazleno ispričava njenu odluku da traži putem deputacije caru samostalnost grada, »jerbo dostojnim načinom prositi u sva doba bilo i jest slobodno; a osobito pako za ono što tko jurve od toliko godina imao, kao Rěka svoju samostalnost.« Naravno da se ondā ne treba čuditi naivnom savjetu da »ovo potrebovanje može Rěka i u Saboru trojednih kraljevin napervo donijeti, bez da bi od ovuda sledovati moglo naměrenje kakovo protive Narodu ili Svome Banu«!⁴⁸

Kad pak poslije ovakvih i sličnih mišljenja Banskog vijeća banski povjerenik katkad preskače to tijelo, te izravno opći s banom, Bansko vijeće energično na to reagira, te u nekoliko navrata traži od bana, da se tome stane na kraj⁴⁹ »i to tim više, što se spomenuti g. povjerenik smatra sa svim od banskoga vęća u svojem postupanju kao neodvisan, a nama kada mu se sviđi, samo kao znanja radi svoje tamošnje postupanje objavi«.⁵⁰

S takvim Banskim vijećem iznad sebe, i riječkom klikom ispod sebe, Bunjevca na mahove hvata očaj, te gubi svaku nadu u uspjeh. »Jedino vašoj Ekselenciji, tuži se ministru Kulmeru, poznat je moj zaista žalosni položaj ovdje; prosto je nemoguće pravilno postupati i promićati najviše interese u procijepu između nadležne zemaljske vlasti, koja je nažalost zadojena mržnjom prema meni, i ovdašnjeg činovništva, prezasićenog

⁴⁸ Bansko vijeće Bunjevcu. Zagreb 14. I. 1849. BVn 1849. br. 51.

⁴⁹ BP 1849. br. 267, 370.

⁵⁰ Bansko vijeće Jelačiću. Zagreb 14. VII. 1849. BP 1849. br. 352.

intrigama«. ⁵¹ Grčevito stoga traži oslonac o bana, i nema veće ambicije nego »da Preuzvišenosti Vaše zadovoljstvo zadobijem, ponos jedini postavljajući u poverenju meni podeljenom«. ⁵²

U skladu s time strogo se drži Jelačićevih naloga i mijenja svoje gledište, ako vidi da ban misli drukčije od njega. »Akoprem u duši uveren da blagostjom ništa kod ovako pokvarenog duha, kako jest rečki, opraviti nemože se«, ipak popušta čim Jelačić preporučí opreznost. ⁵³ To ide tako daleko da mu naposljetku sam Jelačić naredí najveću strogost, kad je doznao da Rijeka čini spojnicu između mađarskih i talijanskih emišara. Istom nato Bunjevac istupa protiv potkapetana Tosonija, poglavarstva i kapetana luke; ali za svaku odluku čeka prethodno Jelačićevo odobrenje. Zato poslije tog zaleta i opet stane, te ne presluša Tosonija i drugove, a kamoli da ih kazni, nego po više mjeseci čeka s istragom, dok ban ne bi riješio Tosonijev utok. ⁵⁴ A ban dakako zaokupljen drugim poslovima ne može se baviti i sitnicama. On samo daje generalnu liniju, dok je banski povjerenik u riječkoj sredini već toliko smeten da očekuje odobrenje i za svaku pojedinost.

Jelačić je izbjegavao jače zahvate u postojeće stanje, jer se po njegovu mišljenju moglo pristupiti novom uređenju države tek pošto bi bila revolucija svladana. I budućnost će se Hrvatske zato riješiti — tako je vjerovao — ne »inter arma«, nego tek poslije za zelenim sto-

⁵¹ Rijeka 19. IV. 1849. ABu. 1849. br. 210.; prijevod s njemačkog.

⁵² Rijeka 6. III. 1849. BP 1849. br. 116.

⁵³ v. n. 35.

⁵⁴ v. n. 32; Bunjevac Jelačiću. Rijeka, 24. X. 1849. ABu. 1948. br. 593.

lom.⁵⁵ A za taj je trenutak ban želio imati iza sebe jedinstvenu zemlju, neoslabljenu unutrašnjim trzavicama i neslogom. Zato i banskom povjereniku savjetuje da što manje dira u dotadašnje vlasti i u način uprave, kako ne bi time izazvao na Rijeci nezadovoljstvo i oslabio čitavu zemlju.^{55a}

No kobno je bilo što su odgovorna lica u Beču išla još dalje. Tek što je bilo petero mađarskih činovnika bivšeg gubernija otpušteno na Rijeci, među njima viceguverner i tajnik, kad ti već nađu zaštitu u — Windischgrätzta i ministra Stadionu⁵⁶. Jelačić se morao oštro ograditi, i to iz općih, ne samo hrvatskih interesa, protiv ponovnog namještenja krivaca, a banski povjerenik će nedvojbeno dokazati da su to bili zaista glave promađarske stranke na Rijeci i organizatori pokušaja da se stvori ugarska ratna mornarica.⁵⁷

Kako se čini, Beč je priznao samo najnužnije promjene u Hrvatskoj, a inače je nastojao sačuvati slobodne ruke.^{57a} Jedino je tako razumljivo da je mimo hrvatske odgovorne vlade i bana, odnosno guvernera, ministar Stadion, uputio izravno banskome povjereniku na Rijeku

⁵⁵ Jelačić patrijarhu Rajačiću 14. XI. 1848.: »...ne može se još ništa zidati niti podizati kakove zgrade politične; no sva briga mora se na to obratiti da se metež i nered ukine i da se put prokrči mirovnim i zakonitom razvitku...« (Slav. Jug. br. 52 od 3. XII. str. 206; detaljnije ispredi: Bogdanov V.: Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848./49. (1949.) str. 271.—273., 281.).

^{55a} Jelačić Banskome vijeću. Pešta 12. I. 1849. ABu 1849. br. 65 prilog; Isti Bunjevcu. Šove 29. VI. 1849. ABu. 1849. br. 393.

⁵⁶ Isti Stadionu. Pešta 3. II. 1849; Windischgrätz Jelačiću. Budim, 1., 2. i 6. II. 1849. BP 1849. br. 43, 50, 51, 59: v. i nap. 23.

⁵⁷ Bunjevac Banskome vijeću. Rijeka 23. VI. 1849. ABu. 1849. br. 244.

^{57a} isp. Bogdanov: Društvene... borbe str. 326.—333.

tekst oktroiranog ustava od 4. III. 1849. s nalogom da ga proglasi.⁵⁸

Banski se povjerenik našao u čudu. Pita u Zagreb šta da radi, ali jer u kratkom roku ne primi odgovora, a s druge ga strane riječka uprava tjera da proglasi ustav, on popusti... Kad poslije 35 dana stigne odgovor Banskog vijeća kojim se opozivlje proglašenje ustava za riječki teritorij kao protuzakonito,⁵⁹ to više nema drugog uspjeha nego samo da se otvorenim desavuiranjem banskog povjerenika još jače oslabi njegov položaj na Rijeci. A Stadionov je zahvat pokazao magistratskoj stranci da ima zaštitnika čak u Beču.

Što se više smiruje situacija u carevini, to se vlada u Beču smatra uopće sve manje vezanom obzirima prema Hrvatskoj, te se sve bezobzirnije miješa u njene prilike. Njezina politika čini gotovo utisak kao da namjerno prikuplja i podupire sve protivnike hrvatske vlasti, kako bi stvorila neku ravnotežu sila, kojom bi se mogao Beč po volji služiti. Lukava joj je opozicija na Rijeci bila u takvim okolnostima dobrodošao saveznik, i na žalbe njenih otjeranih članova vlada se zauzimala kod

⁵⁸ ABu. 1849. br. 122.

⁵⁹ 4. III. šalje Stadion tekst ustava na proglašenje Bunjevcu. — 9. III. 12 s. Bunjevac primi taj dopis te 9. III. 14 s. pita Bansko vijeće, šta da radi. — 11. III. Bansko vijeće primi Bunjevčev dopis. — 12. III. Bunjevac već upućuje tekst ustava Tosoniju, barksom potkapetanu Vakanoviću i vinodolskom povjereniku Mažuraniću »za dalje proglašenje«. — 13. III. Bunjevac Lentulaju, tuži se da nije još primio odgovora te da je sam saopćio tekst nižim organima. Proglašenje na Rijeci da će uslijediti 15. III. — 14. III. Bansko vijeće zaključi u velikoj sjednici, da Bunjevcu zabrani proglašenje ustava (na osnovu Bunjevčeva dopisa od 9/11. III. — 15/16. III. stiže Bunjevčev dopis od 13. III. Odluka Banskog vijeća od 14. III, time je bespredmetna te se do daljega ne šalje.

banu toplo za njih, sklona čak kriviti sad već hrvatske organe za navodno nezakonite postupke⁶⁰. Samo se po sebi razumije da svi pokušaji energične politike protiv magistrata i njegovih pristaša na taj način promašuju cilj. Afera s pronevjeranjem novaca zaspi, a da nitko na koncu za to nije pozvan na odgovornost.⁶¹ Štaviše, neprestano licemjerno uvjeravanje o lojalnosti i vjernosti vladaru, gruvanje u prsa kako na Rijeci nije uopće bilo nikakvih izgreda god. 1848., sve to vrijedi najzad u Beču skoro više negoli hrvatsko krvarenje po bojištima

Jer Stadionov nasljednik Bach cijeni samo još austrijanstvo. A kad se sad tvrdi »svatko, tko hoće biti prijatelj Hrvatske, prethodno mora biti prijatelj Austrije«,⁶² sasvim je prirodno da riječka opozicija sve drskije diže glavu. Zar nije stalno i uporno izražavala svoju vjernost caru i samo caru? A tek su je zli Hrvati prisilili da se nakon duga opiranja zakune ne caru, nego kralju. Stoga su dabome njeni članovi svakako bolji patriote, bolji Austrijanci od Hrvata!⁶³

Tko ističe svoje hrvatstvo, prema tome je samo još nacionalni egoist, ako ne i panslavist. Naprotiv, tko se neprestano razmeće jeftinim riječima o vjernosti vlada-

⁶⁰ ministar Bach Jelačiću. Beč 10. X. 1849. BP. 1849. br. 626: upozoruje Jelačića na to, »dass die betreffenden Verwaltungsorgane allem Anscheine nach in ihren ämtlichen Führen nicht innerhalb jener Grenzen der Gesetzlichkeit sich bewegen, welche auch in ausnahmsweisen Zeitumständen zu beachten des öffentlichen Beamten unabweisliche Pflicht ist«. Moli ga »dem Treiben der dortigen Verwaltungsorgane Ihre eindringliche Aufmerksamkeit zu widmen«.

⁶¹ v. n. 44; Banska vlada riječkom velikom županu Rušnovu. Zagreb 24. VIII. 1850. BVI. 1850. br. 1536.

⁶² riječki gradski satnik Ahčin Jelačiću. Rijeka 20. X. 1851. BVI. 1851. br. 1287/R.

⁶³ član riječkog. »upravljavajućeg odbora«, Medanić Jelačiću. Rijeka 11. X. 1850. BP 1850. br. 79/B.

ru, a pod tom krinkom tjera najgrublju ličnu i protunarodnu politiku, kako to čini intrigantski riječki autonomist, pravi je Austrijanac, te može sumnjčiti predstavnik hrvatske vlasti na Rijeci kao izdajice, uzurpatore...^{63a}

U pitanju predstava neke kazališne družine na Rijeci nazire se već nova grupacija snaga. Odbor je odlučio da ne podijeli družini koncesije, te je o tome provedbe radi izvijestio gradsko poglavarstvo. To međutim, iako nema prava da odlučuje nego samo da izvršuje, otvoreno prelazi preko naredbê nadležne vlasti, te sa svoje strane daje dozvolu za predstave i štampa kazališne programe. A kad ti budu zaplijenjani, daje ih ponovo štampati u Trstu, gradeći se kao da je jedina zakonita vlast u gradu, jer zna da ima uza se vojnog komandanta grada, pukovnika Horvatovića, koji naziva sve prohrvatski raspoložene predstavnike vlasti na Rijeci, uključivši tu i sama banskoga povjerenika, zbog njihova članstva u Hrvatskoj čitaonici izdajicama cara.⁶⁴ Da pod tim okolnostima prisutni predstavnik gradskoga poglavarstva očituje »da magistrat nima š njima posla«,⁶⁵ samo je logička posljedica takve situacije.

Prvi doduše nastup udruženih protivnika hrvatske vlasti na Rijeci na kraju krajeva ipak nije uspio: poglavarstvo je moralo izvršiti nalog odborov, a vojni zapovjednik bude smijenjen.⁶⁶ Ali je događaj podigao u velikoj mjeri pouzdanje riječkih separatista, jer su našli sa-

^{63a} v. Slav. Jug. br. 218. od 18. XII. str. 563; dopis »s Primorja u prosincu« (cit. prema Bogdanovu; Društvene... borbe str. 328.).

⁶⁴ Bunjevac Jelačiću. Rijeka 2. I. 1850. BP 1850. br. 7.

⁶⁵ član upravlj. odbora Suppé Bunjevcu. Rijeka 31. XII. 1849. BP 1850. br. 7 prilog E.

⁶⁶ BP 1850. br. 35, 484.

veznika, koji je priznao njihov nazadnjački stav kao krajnje lojalan i za državu koristan, a prikazao stav njihovih hrvatskih protivnika, zakonitih predstavnika vlasti, kao uskogrudan, štaviše antidržavan. Kako im je pak uspjelo mobilizirati za poglavarstvo u kazališnoj aferi još i nepučeni puk, kalfe i obrtnike, zasjenilo je to samo još više pozadinu njihove smjelosti i pravi odnos snaga. Jer se baš ovom zgodom ostalo građanstvo držalo jasno po strani, ne dajući potpore nemirnoj oligarhiji.⁶⁷ Ali se glas neutralaca gubio u buci koju su pravili zadržati separatisti. Jer spretnom novinskom propagandom stvoriše sebi u centru carevine tako čvrsto uporište, da hrvatski pouzdanci upozoruju već potkraj god. 1849. iz Beča na nezdravi razvitak riječkih prilika, a hrvatske se vlasti na Rijeci moraju čak braniti od denuncijacija, te svoju vladu uvjeravati kako Hrvatska čitaonica ondje nije nikakvo žarište bune, gdje bi se čitale protuaustrijske novine i knjige.⁶⁸

Ovakav razvitak nije mogao a da ne unosi nemir u hrvatske redove na Rijeci, koji su se tek formirali. S ogorčenjem su morali opaziti kako njihova domovina nije u milosti u Beču i da pod Bachovim ministrovanjem ministarski organ »Il corriere italiano« čak redovno povlađuje njihovim riječkim protivnicima.⁶⁹ Videći da

⁶⁷ član upravlj. odbora Pavletić Bunjevcu. Rijeka 27. XII. 1849. isto tamo prilog A.

⁶⁸ BP 1849. br. 901; BP 1850. br. 484.

⁶⁹ Suppé Jelačiću. Rijeka 29. IX. 1850. BP 1850. br. 68/B: »...ne može biti nipošto moguće u ovom gradu slogu i mir uvesti, a jošte manje pako duh narodni i obću ljubav prema materi hrvatskoj među stanovništvom utemeljiti, ako takvi organi, koji se ministerialnim nazivaju, protivno rade; talijanštinu radi dvaisetorice nemirnih italomanah, našemu primorju nariniti nameravaju...«.

hrvatska politika ima svuda vezane ruke i da nije mogla ni za dvije godine svršiti sa šačicom svojih protivnika na Rijeci, odbornici u tmurnim trenucima gube nadu da će Hrvatska uspjeti ustalići se na Rijeci, te svoje zalaganje smatraju bezizglednim. U takvom raspoloženju kažu najzad, da »našu kožu i naše poštenje mi zabadava ne mislimo žertvovati«⁷⁰ za vlast koja ih nije kadra štititi od prigovora izdajstva. A ministar Bach pokazuje svoje shvaćanje o »zaslugama« s ciničkom otvorenošću, kad zove na pregovore o gradskom statutu uz riječke pouzdanike, koje je imenovao ban, mimo njegova znanja — bivšeg upravitelja riječke policije Dall' Astu, koji je kao otvoreni protivnik države i vlade izletio iz svoje službe među prvima. Jelačić se oštro ograđuje od ovakva postupka. »Otvoreno moram izjaviti Vašoj Ekscelenciji kako zapažam opetovano nepoželjno upletanje u pogledu prilika i osoba na Rijeci, s tendencijom da se izgubljeni boj protiv Austrije obnovi i dovede do pobjede bar što se tiče lokalnih prilika i osoba. Prema svim podacima Dall' Asta... spada među ona lica, koja treba, blago rečeno, isključiti od svakog sudjelovanja u javnim, još više pak u općinskim poslovima; a ponajmanje smije sama vlada, i to još jednostrano samo ona, privući takve ljude«. Otvoreno osuđuje ovakvu Bachovu politiku, predlažući ujedno novo lice, čijim se imenovanjem »vlada neće klanjati prijašnjim najznatnijim vladinim protivnicima na Rijeci, niti dozvoliti da se izdigne najneprijateljskija lokalna stranka«.⁷¹

⁷⁰ v. n. 65.

⁷¹ Jelačić Bachu. Beč 15. XI. 1850. BP 1850. br. 187/B: »... Ich muss es Euer Excellenz offen bekennen dass mir wiederholt hinsichtlich der Angelegenheiten und der Personen von Fiume eine sehr unliebsame Einwirkung rege zu sein scheint,

U najodlučnije je dakle vrijeme hrvatska politika na Rijeci bila stalno sputavana intrigama i tuđim upletanjem, što je dalo riječkom separatizmu moć, koja nimalo nije bila u skladu sa stvarnim stanjem.

Godina pedeseta donosi novu upravnu organizaciju. Dotadašnji se riječki gubernij, koji je obuhvatao samo obalni pojas, ukida i mjesto njega osniva županija sa sjedištem na Rijeci i sa zaleđem do Kupe. U vezi s time prestaje samostalno municipalno sudstvo (judicium civicum et districtuale, sedria capitanealis) za riječki teritorij, zatim samostalni pomorsko-trgovački sud nadležan za Rijeku, Bakar i Vinodol, i konačno kompetencija samog gubernija u svojstvu suda druge instancije.

Nova je sudska vlast zemaljska: jedan sud (zemaljski sud) na Rijeci za područje čitave županije, a ispod njega niži, kotarski sudovi na Rijeci, u Bakru, Crikvenici, Čabru i Brodu na Kupu. Izvršeno je također novo teritorijalno razgraničenje sudova, prema kojemu riječki kotarski sud nije samo nasljednik dotadašnjeg municipalnog suda, nego mu je pored toga pripojen komad dotada bakarskog područja kao i onog zagrebačke županije. Brojčano izraženo, pod riječki kotarski sud spada sad 20.500 stanovnika, dok je prije pod municipalnim bilo

welche das verlorene Spiel gegen Oesterreich wenigstens in Lokalangelegenheiten und Persönlichkeiten zur Geltung zu bringen und triumphieren zu machen sucht.

Dall' Asta gehört nach allen Auskünften... zu jenen Individuen, welche, mindestens gesagt, von jeder Beteiligung in den oeffentlichen und noch mehr in den Gemeindeangelegenheiten von Fiume hintangehalten werden müssen, am wenigsten aber von der Regierung selbst und einseitig ihrerseits allein, zu Letzteren beigezogen werden sollen... »

8.000 manje. A zemaljski sud sa sjedištem na Rijeci čak ima 88.000 duša pod sobom.⁷²

Upravne i sudske reforme pedesete godine donose veliko proširenje obzorja riječkom građanstvu. Ne djeluje više riječki činovnik sad čitav život u uskim granicama riječkog teritorija,⁷³ nego se mora privikavati na to da prosuđuje probleme sa šireg gledišta, no što ih nabacuje komunalni okvir. Kao glavni grad županije Rijeka ima uvjete da se njena ustajala malograđanska atmosfera osvježi novim prilivom iz hrvatske okolice. Stoga su u nacionalnom pogledu ove reforme mogle dovesti do toga da se grad stopi s okolicom, te da se poništi politički utjecaj riječkih autonomaša, bilo u uredu ili u svakodnevnom životu.

Kako ti međutim tvrdokorno zatvaraju oči pred novim prilikama, pokazuje memorandum dvanaestorice riječkih advokata, predan 20. XI. 1851. riječkom zemaljskom sudu o jezičnom pitanju kod sudovanja. Na njega se nadovezuje drugi memorandum istoga datuma, upravljen od stopedesetorice građana pod vodstvom istih advokata samome caru. U oba se pozivaju na slabo poznavanje hrvatskog jezika u gradu, na Bunjevčevo priznanje talijanskog jezika god. 1848., te traže isto priznanje i sada, ili bar uredovanje na sudu na onom jeziku, kojim je sudbeni podnesak sastavljen. Ban u svome odgovoru mi-

⁷² Gutachten des Banus von Kroatien, Feldzeugmeister Joseph Freiherr von Jelačić über die definitive Regelung der Amtssprache bei den k. k. Gerichten in Fiume, erstattet... an Karl Ritter von Kraus, Minister der Justiz. Agram 26. IV. 1852. Akta Bánskoga stola (Arhiv grada Zagreba).

⁷³ taj osim samoga grada tada obuhvaća ova okolna sela: Brašina, Kalvarija, Sv. Katarina, Grohovo, Lopača, Hosti, Zvir, Kozala, Mikićeva Draga, Mlaka, Plase, Pulac, Rastočina, Rečina, Rujevica, Sv. Mikula pod Jelsi, Škurinja, Štranga, Zeniković, Drenova, Kablari, Patersko, Podbreg (Gutachten... str. 10.).

nistru pravde sasvim ispravno upozoruje da bi ovo posljednje značilo de facto isključivu upotrebu talijanskog jezika, jer je kraj nedostatka advokata u čitavoj ostaloj županiji osim na Rijeci svaka strana upućena na pomoć riječkih advokata, koji bi dakako sve podneske pisali talijanski i time diktirali sudu isključivu upotrebu tog jezika. Iz vlastitog pak očevida ban zna, da spomenuti advokati, uostalom kao i svatko na Rijeci, znadu vrlo dobro hrvatski, što kraj njihovih malih simpatija za taj jezik sigurno nisu tek naučili, nego im je to materinji jezik. Apsurdnost upotrebe talijanskog u sudstvu najbolje pokazuje nacionalna statistika pučanstva pojedinih sudova: riječki kotarski sud između svojih 20.500 stanovnika ima jedva 700 Talijana, a broj se njihov ne povećava ni za područje zemaljskog suda, koji zasjeda na Rijeci. Usvoji li se želja riječkih advokata, desio bi se stoga čudnovat slučaj da se radi šačice od 700 Talijana sudi na talijanskom jeziku u kotarskom sudu broju od 11.800 Hrvata, a u zemaljskom sudu čak broju od 87.800 Hrvata.

Pozivom na carsku odluku od 7. IV. 1850. o priznanju hrvatskog službenog jezika, ban traži njegovo uvođenje u riječke sudove, a iz općedržavnih razloga odlučno postavlja pitanje »da li je od koristi osigurati prevlast talijanstvu nad hrvatskim elementom u Hrvatskom Primorju?«. ⁷⁴

Život Rijeke pod Hrvatskom trajao je stvarno vrlo kratko, jer je apsolutistička epoha sa sistiranjem ustava podvrgla sve krajeve jednako Beču. Nasljednik Bunjevčev, veliki župan riječke županije Antun Rušnov god. 1852. stoga već mora ustupiti mjesto predstavniku nje-

⁷⁴ sve prema Gutachten...

mačkog centralizma, barunu Kellerspergu, ovoga tri godine kasnije zamjenjuje Nijemac grof Hohenwarth, a pred slomom tog sistema dolazi još treći stranac, barun Sterneck. Bunjevčev gradski odbor od tridesetorice, kao izraz još ipak neke gradske samouprave, prestaje u novom birokratskom sistemu; postavlja se vijeće desetorice, kojih je funkcija međutim strogo ograničena samo na upravljanje gradskim financijama. Porezi i nameti povećavaju se u to doba do visine, koju grad, dotada na primjer oprošten i plaćanja taksa, nikad nije plaćao. A kraj toga uzalud čeka na ispunjenje obećanja, koje mu je dala još ugarska vlada prije revolucije, da će željeznicom povezati Rijeku s panonskom ravnicom. Mora na protiv doživjeti da ta željeznica iz Zemuna preko Zagreba i Zidanog mosta odvodi svu robu u Trst.⁷⁵

Rijeka je tim događajima u roku od nekoliko godina lišena svih privilegija svog posebnog položaja, potisnuta na položaj obične gradske općine, a usto joj željezničkom politikom prijeti opasnost da izgubi hrvatsko-ugarsko zaleđe i na taj način bude zauvijek osuđena da zahiri kao luka za lokalne potrebe. Svu krivicu za ovo stanje Rijeka sad baca na Hrvatsku, zemlju koja i sama pati pod istim sistemom, izvršuje samo naloge Beča, ali ima nesreću da te mjere mora pokrivati svojim imenom, budući da joj Rijeka formalno pripada.

Borba za riječku autonomiju, za željeznički spoj s panonskom nizinom i time za bolju budućnost luke vodi se stoga nakon obnove ustavnog života god. 1860. u znaku borbe protiv Hrvatske. A dakako da isplivaju na površinu opet oni ljudi, koji su se već jednom uporno branili da napuste tlo malograđanske uskogrudnosti.

⁷⁵ Giacich V.: *Reminiscenze storiche del Municipio di Fiume dal giorno del occupazione dei Croati nel 1848.* (1861.) str. 10. i d., 17.

Makar ban Šokčević vraća Rijeci simbol njene autonomije, gradskoga kapetana u osobi Bartola Zmajića i raspisuje izbore za gradsko zastupstvo, ipak još stari odbor desetorice, postavljen od centraliste Kellersperga, unaprijed već prekida svaku mogućnost sporazuma, izjavljujući izazovno u podnesku caru, da Rijeka ne priznaje sjedinjenje s Hrvatskom, jer »sebe nikada nije smatrala sastavnim dijelom ove kraljevine«. ⁷⁶ Kad su objavljeni dalji zaključci banske konferencije, koji su se ticali uvođenja hrvatskog jezika kao službenoga i na Rijeci, te obnavljanja riječke županije, isto se vijeće zalaže kod cara da ne prizna ove zaključke, a da grad izravno podvrgne Ugarskoj »koja je — kako među ostalim tvrdi — znala poštivati naš jezik (t. j. talijanski) i naša stara prava«.

Spretnom agitacijom raspiruje to društvanje na Rijeci sve više mržnju protiv Hrvatske, koja se sad prenosi i na ulicu, gdje građani svom neraspoloženju daju oduška svakojakim izgredima i terorom. A kad na proljeće god. 1861., poslije svečane posvete zastave riječke županije na Grobničkom polju, povorka na čelu s biskupom Strossmayerom ulazi u grad, autonomaši nahuškaju grupu zaslijepjenih mladića, koji je na to obasipaju kamenicama. Iako je ban zbog učestalih nemira morao proglasiti opsadno stanje u gradu, riječki se autonomaši koriste pomirljivim stavom hrvatskih vlasti da samo još više potkopaju njihov autoritet.

U tom separatizmu novoizabrani gradski odbor odmah na početku djelovanja odluči da svoje poslovanje ograniči isključivo na gradske potrebe i da nikako ne sudjeluje u poslovima riječke županije, ⁷⁷ a isto tako ri-

⁷⁶ Depoli na sp. mj. str. 23.

⁷⁷ ibidem str. 24.; Polić M.: Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije I. (1899.) str. 16., 27., 77.

ječki birači god. 1861., uzdajući se u podršku koju im već daje ugarski sabor, demonstrativno odbiju da biraju poslanike za hrvatski sabor. God. 1865. ih doduše biraju, ali s jedinim zadatkom da u Zagrebu protestiraju protiv svake unije s Hrvatskom.⁷⁸

Dok je ta stranka ovakvim postupcima nastojala raskinuti svaku vezu grada s Hrvatskom, riječka je županija najjače stupila na branik ugroženih prava čitave domovine. Zacijelo nije slučaj da se baš to tijelo na svom zasjedanju u Bakru početkom god. 1861. u predstavi, koju je sastavio njegov bilježnik Ante Starčević, najodrešitije založilo, za cjelovitost kraljevine Hrvatske, tražeći ujedinjenje svih njenih zemalja, u koje Starčević ubraja čak svu zemlju »medju Sočom i Nemačkom«.⁷⁹

Jasno je da tu pogotovu nema mjesta planovima o povratku Rijeke Ugarskoj; stoga županija i očituje »da je i grad Reka, kako i sva naša domovina, kervju hrvatskom dobivena i obranjena; da ovaj grad niti je kada zakonito spadao na Ungariu, ali po gotovu pod Magjare, niti da on ikada tamo može spadati.«⁸⁰

Hrvatski je sabor usvojio gledište riječke županije, te godinama žestoko branio hrvatsko pravo na Rijeku. Sve su stranke u tome bile jednodušne, pa čak sami zagovornici unije s Mađarskom nikada nisu mislili za nju žrtvovati Rijeku. Godine 1867., jednako kao i godine 1861., hrvatski sabor, iako je u svojoj političkoj orijentaciji zbog oktroiranog izbornog reda bio već znatno izmijenjen, ipak još istom jednodušnošću protestira protiv zahvata izvanhrvatskih faktora na Rijeci.⁸¹

⁷⁸ ibidem str. 270.; Depoli na sp. mj. str. 26.; Tamaro: Lotta... str. 10.

⁷⁹ Djela dra. Ante Starčevića II. (1894.) str. 8.

⁸⁰ ibidem str. 21.

⁸¹ Polić na sp. mj. str. 217., 221., 269., 275.

Ali su vanjske sile sve jače djelovale u gradu, otkada se kriza monarhije zaoštravala, i u tom se previranju Hrvatska našla u procijepu između Beča i Pešte; a pogotovu nadoše riječki autonomaši prirodne saveznike u Mađarima, kad se ti bez obzira na Hrvatsku složiše god. 1867. s Austrijom, te kad potom dođe prema slovu nagodbe do posebnih hrvatsko-ugarskih pregovora.

I Hrvati i Mađari isticali su svaki svoje neposredno pravo na Rijeku; stoga ne preostade drugo nego da se u § 66 hrvatsko-ugarske nagodbene osnove to razmimoilaženje ustanovi.⁸² Podastirući sa svoje strane čitavu nagodbenu osnovu vladaru na sankciju, hrvatski sabor moli »da Njegovo Veličanstvo blagoizvoli... neoborivom pravu kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na grad Rijeku zakonito priznanje pribaviti...«⁸³ A car, želeći da nađe srednji put, ne dosudi Rijeku nijednoj stranci, nego zajedničkoj »sv. ugarskoj kruni«, s time da se o pojedinostima prijateljski sporazume delegacije Hrvatske, Mađarske i Rijeke.⁸⁴

Hrvatski je sabor to gledište prihvatio, izabrao svoje delegate za pregovore o Rijeci, a vladareva je odluka u tom obliku od god. 1868. ušla kao novi § 66 u tekst nagodbe.⁸⁵

⁸² Polić na sp. mj. II. (1900.) str. 52.: § 66. »U smislu predidućih paragrafah priznaje se da na teritorijalni obseg kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije spada:

1. Savkoliki prostor, koj za sada skupa sa gradom Bakrom i njegovim kotarom riečkoj županiji pripada, izuzamši grad Rieku i njegov kotar, glede kojih medju oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije«.

⁸³ ibidem str. 72.

⁸⁴ ibidem str. 74.

⁸⁵ ibidem str. 79.: »U smislu prijašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajući:

Sabor, koji je prihvatio nagodbu i zatim trebao ući u pregovore glede Rijeke, bio je dijete treće izmjene izbornog reda u razdoblju 1861./68. Svaki put se sve više odstupalo od četrdesetosmaškog izbornog reda i tek je nakon trećeg pokušaja uspjelo Rauchovoj policijskoj spretnosti dobiti većinu koja je među ostalim popustila i u riječkom pitanju. Predstavnici su toga sabora doduše u pregovorima o definitivnom položaju Rijeke iz formule »ugarske krune«, a u duhu nagodbe i vladareva reskripta, izvodili izvjesna prava na Rijeku, te su prije svega ponudom da se guvernerska i županska vlast u riječkoj županiji usredotoči u jednoj istoj osobi nastojali osigurati bar neku vezu grada s Hrvatskom. Ali se pogotovu riječki autonomasi opirahu i najmanjoj vezi grada s Hrvatskom, a sami izaslanici tog hrvatskog sabora nisu više nepokolebljivo branili hrvatsko pravo na grad. Tako je na koncu god. 1870, hrvatska delegacija predložila odgodu svakog daljeg raspravljanja, nudeći Pešti uvođenje provizorija na Rijeci.⁸⁶

Na taj je način Rauchov sabor ostavio Rijeku Mađarima. Samo pozivi, koje je on i dalje upućivao Rijeci da šalje svoje predstavnike na njegova zasjedanja, podsjećali su još na virtuelno pravo Hrvatske...⁸⁷

1. Sve ono zemljište, koje sada skupa s gradom i kotarom bakarskim spada k županiji riječkoj, s izuzetjem grada i kotara riječkog, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s ugarskom krunom spojeno tjelo (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*) i glede kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uređenja, imat će se putem odborskih razpravah, između sabora kraljevine ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići«.

⁸⁶ ibidem str. 143.; Šišić na sp. mj. 70.

⁸⁷ Tamaro: Lotta. . str. 12.

Dvadesetgodišnja borba Hrvatske za Rijeku nije na političkom polju dovela do očekivana uspjeha. No nacionalno Rijeka baš u doba ponovnog otuđivanja Hrvatskoj nije više tuđa. Baš na njenom tlu i u susjednom Sušaku niče nova hrvatska publicistika. Starčević— Harambašić — i kasnije Supilo sa Slobodom, Hrvatskom vilom, Novim listom vrše s Rječine presudan utjecaj u hrvatskom političkom životu. A da je to bilo uopće moguće u onom kraju, zasluga je tihog rada hrvatske gimnazije za prvih godina hrvatske vlasti na Rijeci, kad se iza njenih zidova školovalo novo pokoljenje. Razbijen je monopol strane kulture, otkad riječka gimnazija na domaćem jeziku također pruža isto obrazovanje i iste kvalifikacije. Mlade snage, koje odasvud iz bliže i dalje okolice hrle u ovu prvu i jedinu svoju srednju školu u ovim krajevima, nemaju smisla za lokalna strančarenja, nego se nadahnjuju novim, domaćim duhom i kao glasnici hrvatstva vraćaju u svoj rodni kraj (Fiamin, Laginja, Spinčić i dr.), čime su nacionalno osigurali Primorje, veći dio Istre i otoke za Hrvatsku...⁸⁸

**NARODNA ČITAONICA
Z A M E T**

 GKR Središnji odjel
Masje Gupca 23
Gradska knjižnica Rijeka

⁸⁸ Kurelac F.: Fluminensia ili koječega na Reci izgovorena, spevana, prevedena i nasnovana (1862.) str. II., 5., 201.

KRATICE

I. ARHIVSKA GRADA (iz Državnog arhiva u Zagrebu):

- ABu = Arhiv banskog povjerenika na Rijeci, Josipa Bunjevca.
BVn = Spisi Banskog vijeća, odsjeka nutarnjih poslova.
BP = Banska pisma (Jelačićeva kancelarija).
BVL = Spisi Banske vlade.

II. LITERATURA:

- BD = Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria
FR = Fiume. Rivista semestrale della Società di studi fiumani in Fiume
MIÖG = Mitteilungen des Institus für österreichische Geschichtsforschung
VJA = Vjesnik Hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva, kasnije Drž. arhiva u Zagrebu.

OPIS PRILOGA

1. Rijeka god. 1559. Isječak iz veće karte, koja prikazuje područje od Martinšćice do Klane. Original (u bojama) u Ratnom arhivu u Beču G I h 171. Publicirao Kobler na sp. mj. t. II. str. 34. Na istočnoj strani nalazi se grad i samostan na Trsatu (Thersat) s dobro poznatim stubama, dok na području današnjeg Sušaka, izuzev kapelice i dviju gospodarskih zgrada, nema naseobine. Rječina (Phlaumb wasserfluss) teče još ravno u more smjerom današnjeg mrtvog kanala, ali je tada njeno ušće bilo još mnogo sjevernije nego danas. Preko Rječine ne vodi most, nego se prelazi lađicom. Ušće Rječine služi kao luka, dok je na morskoj obali pred gradskim zidinama gat samo za barke. Na žalü nalazi se brodogradilište.

Grad (Stat Sannd Veyt) je sav opasan zidinama te okružen jarkom, koji je napunjen s južne, istočne i do sredine sjeverne strane vodom, dok je na ostalom dijelu suh. Preko pokretnog mosta ulazi se s morske strane kroz gradski toranj glavnom ulicom do gradske kuće. Istočno od nje stoji župna crkva sv. Marije, sjeverno crkvice sv. Vida, otkud vodi ulica s jedne strane do sjevernih vrata, s druge do kaštela, a u jugozapadnom se kutu nalazi samostan augustinaca s crkvom sv. Jeronima.

2. Rijeka god. 1689. (Statt St. Veith am Pflaum, vulgo Fiume oder Reka). Valvasor: Ehre des Herzogthums Krain.

Izgled se grada nije od god. 1559 bitno promijenio, osim što je prostor unutar zidina gotovo sav već izgrađen. U dubini se vidi kaštel (br. 1), istočno od njega isusovački seminar i kolegij (br. 2), pa župna crkva sv. Marije (br. 3) i samostan benediktinika (br. 4), na zapadu samostan augustinaca sa crkvom sv. Jeronima (br. 5), a na morskom žalü gradski toranj. Sa slike se razabire, koliko je obalni pojas bio tada još uži nego danas.

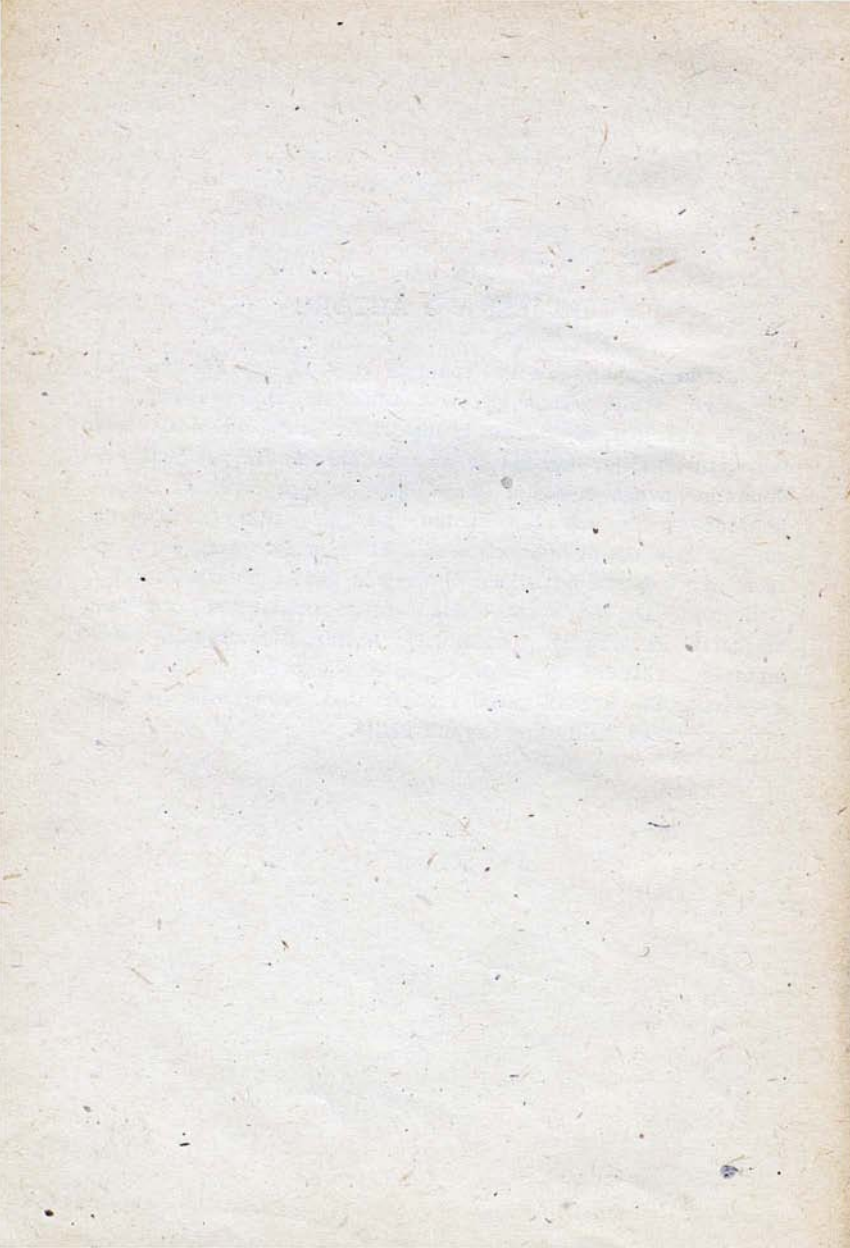
3. Rijeka god. 1726. Original u Ratnom arhivu u Beču G VI 64. Pogled s Trsata na grad i čitav zaliv s Učkom. Vidljive

su gradske zidine s kulama i bastionima, stari kaštel (bastion na sredini sjevernog zida), nova crkva sv. Vida (s kupolom), istočno od toga isusovački kolegij i seminar, samostan benediktinka, pa župna crkva sv. Marije, a prema morskóm žalu gradski toranj.

Opis Rijeke iz god. 1785. (Josefinische Landesaufnahme. Militärische Beschreibung von Provinzial-Croatien, Sect. 42, No. 8. — Ratni arhiv u Beču, B IX a 766): Alle in dieser Stadt befindliche Häuser sammt Klöstern und Kirchen sind von Steiner gebauet, sie ist auch mit einer 6 Klafter hohen Mauer eingeschlossen, ihre Gassen sind ganz eng, so zwar, dass nur in wenigen mit einem Wagen gefahren werden kann... Aus dieser Stadt laufen nur zwey Strassen, wovon eine nacher Triest und Laybach, die zweyte aber führt über Bukari nacher Carlstadt, wird insgemein die Caroliner genennet, beyde sind ganz gut, mit Schotter fest gebauet, weit geGLEiset und können zu allen Zeiten mit schweren Fuhrwesen befahren werden, sie passiren aber jedoch über sehr hohe Gebürge und erfordern an vielen Orten eine Vermehrung des Zugviehes . . .

BILJEŠKA O AUTORU

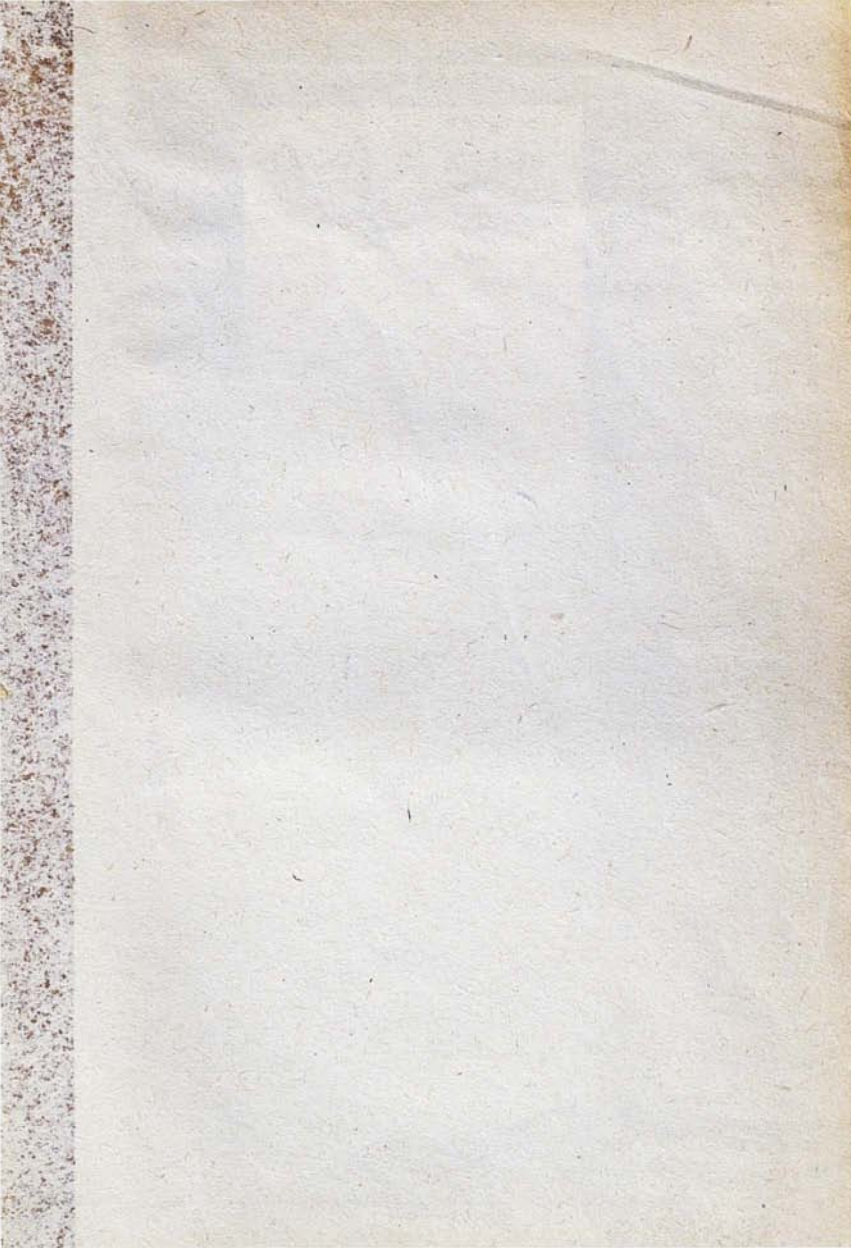
Ferdo Hauptmann rodio se 11. V. 1919. u Fürstenfeldu (Austrija). Skole polazio isprva u Ljubljani, zatim u Zagrebu, gdje je god. 1941. diplomirao iz historijske grupe na filozofskom fakultetu. Poslije toga bio je na usavršavanju iz povijesti Podunavlja novoga vijeka u Grazu, gdje je i promoviran. Specijalizirao se za arhivsku struku, pa je poslije Oslobođenja do ljeta 1946. djelovao kao izaslanik Ministarstva prosvjete NRH za arhive u Istri i na Rijeci; otada je u Drž. arhivu u Zagrebu. God. 1948.—49. bio je prvo član, zatim vršilac dužnosti šefa delegacije za vraćanje i restituciju kulturno-historijskih predmeta iz Mađarske na osnovu mirovnog ugovora, te je u tom svojstvu radio u Budimpešti i Beču. God. 1950. postao je član novoosnovanog Arhivskog savjeta FNRJ.

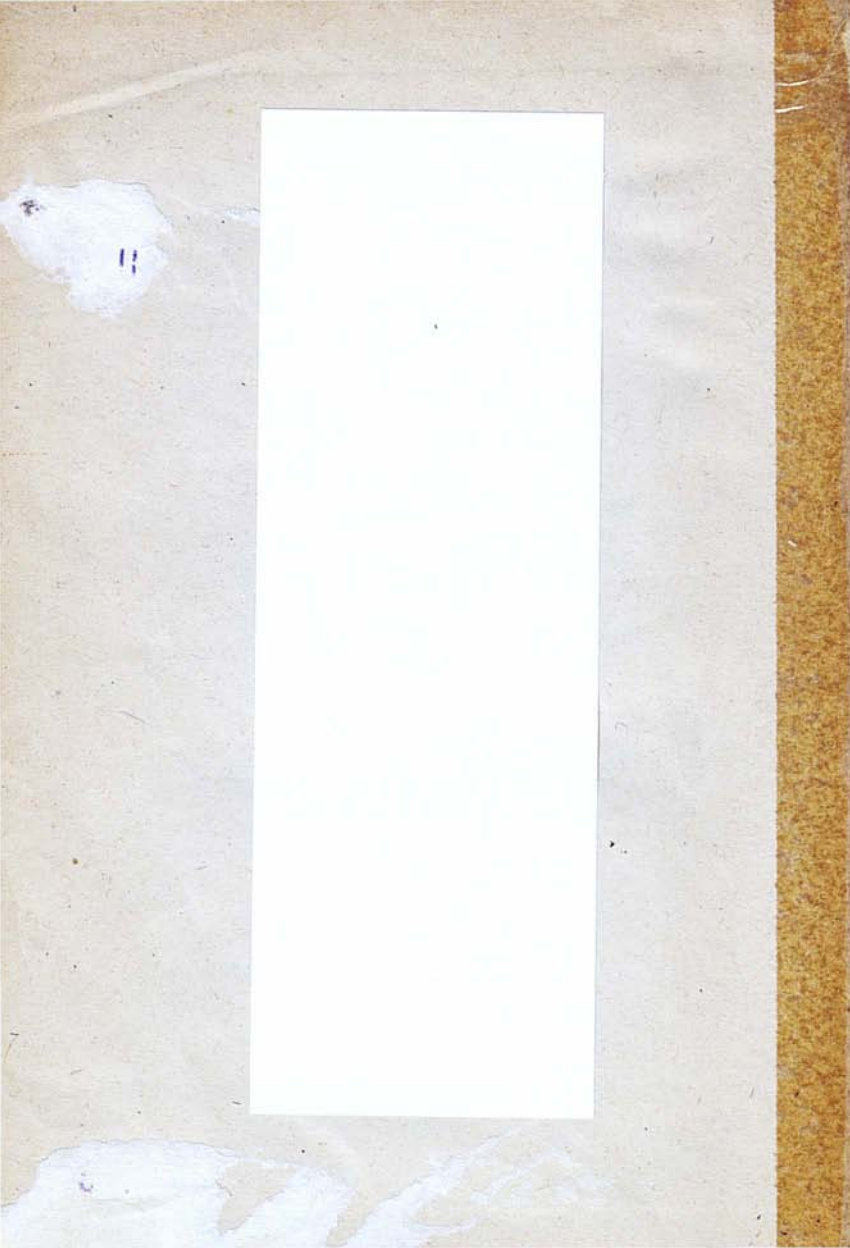

SADRŽAJ

<i>Napomena</i>	5
Uvod	7
Od Tarsatike do Rijeke	9
Prvi uspon	19
Borba za opstanak	49
Za slobodu mora	68
Rijeka ili Trst	80
Borba za Rijeku	100
<i>Kratice</i>	138
<i>Opis priloga</i>	139
<i>Bilješka o autoru</i>	141

Izdavač *Matica Hrvatska*
Zagreb, Matičina ul. 2
Za izdavača *Petar Lasta*
Nacrt za korice *Valerija Pavić*
Korektor *Vlado Magjarević*
Tiskanje dovršeno 15. III. 1951.
Naklada 5000
Cijena
uvezano u poluplatno Din 61.—
kartonirano Din 41.—

197

MATICA HRVATSKA